S. M. S. O. SABHA PUBLICATION NO. 21

ब्रह्मसूत्रवैभवम्

(ब्रह्मसूत्रादिग्रंथसप्तकम्)

सम्पादकः :

प्रो। व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यः, M.A.

प्रकाशनम् :

श्रीमन्मध्वसिद्धान्तोन्नाहिनी सभा

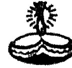
तिरुचानूरु - 517 503

S. M. S. O. SABHA PUBLICATION NO. 21

ब्रह्मसूत्रवैभवम्

[श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीत ब्रह्मसूत्राणि, श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादप्रणीतं अणुभाष्यम् सन्न्यायविवृतिश्च, श्रीवादिराजप्रणीता अधिकरणनामावलिः, श्रीसुधींद्रतीर्थकृतः ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहः ब्रह्मसूत्राधिकरणरत्नमाला च, श्रीधीरेंद्रतीर्थकृतः विषयवाक्यसंग्रहः इत्यादिग्रंथसप्तकम्]

(ब्रह्मसूत्रभाष्यादिसूत्रसंबंधिग्रंथानमाद्यंतश्लोकाश्च)

सम्पादकः :

प्रो। व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यः, M.A.

प्रकाशनम् :

श्रीमन्मध्वसिद्धान्तोन्नाहिनी सभा

तिरुचानूरु - 517 503

BRAHMASUTRA VAIBHAVAM—(Collection of the Brahmasutras of Badarayana, Anubhashya, and Sannnyavivriti of Sri Madhwacharya, and other works)—Edited Critically with an Introduction by Panditaratnam, Vidyavachaspathi, Pravachanacharya, Sastrapravachana-kesari, Prof. Vyasanakere Prabhanjanacharya, Head of the department of Sanskrit, Govt. R. C College of Commerce, Bangalore and published by Sri S. A. N. Ranganathacharya, Hon. Secretary, SriManMadhvasi-ddhantonnahini Sabha, Tirchanur (A. P.)-517 503,

First Edition 1991, 1000 Copies.

Price : Rs. 18/-

Copies can be had from :

1) **Hon. Secretary, Sri Man Madhvasiddhantonnahini Sabha,** Chirtanur (Near Tirupathi) 517 503.
2) **Secrerary, Sri Man Madhva Siddhantonnahini Pt. Nidhi,** 19, Car Street, Triplicane, Madras.
3) **Vedanta Book House,** Phone : 607590. VI Main Road, Chamarajpet, Bangalore-560 018.
4) **Editor,** Pajaka. No. 6, 14th Main, Banashankari 1st Stage, Bangalore-560 050.

Printed By :

NAYAK PRINTERS,
4 Neelipothaiah Lane,
O. T. C. Road Cross, Cottonpet
BANGALORE - 560 053.

PUBLISHER'S NOTE

We are happy to present our 21st publication, ब्रह्मसूत्रवैभवम् to the members of our Sabha and the general public. Apart from the text of Sri Badarayana's Brahmasutras, it consists of six important works on Sutraprasthana viz. Anubhashya and Sannnyayavivriti of Sri Madhwacharya, Adhikarnanamavali of Sri Vadirajatirtha, BrahmasutraNyayaSangraha and Brahmasutradhikarna Ratnamala of SriSudhindratirtha and Vishayavakya Sangraha of Sri Dhirendratirtha; आद्यन्तश्लोकाs of some important works on Sutraprasthana are also included. These are of very great help to the students and scholars of Indian philosophy in general and Dvaita-philosophy in particular. To provide original texts of Dvaita-vedanta and transtlations is one of our primary aims. We are glad that we are fulfilling our aim to some extent

Prof. Vyasanakere Prabhanjanacharya, our Dharmadhikari and the editor of our 14th, 16 and 18th publications, has prepared this edition also. We are very grateful to him for his dedicated service in bringing out this useful work [for devout public. We thank Nayak Printers of Bangalore for faultless and neat printing and Sri M. V. Kalghatgi, Sri G. Seshagiri Rao for their assistance in seeing this work through the press.

May Sri Harivayu Gurus grace us to render more service to the cause of Dwaitha Vedanta.

Sri Krishnarpanamastu

Chirtanur
18-12-1991

S. A. N. Ranganathacharya,
Honorary Secretary, S. M. S. O. Sabha

विषयानुक्रमणिका

INTRODUCTION

The present volume consists of the text of the Brahma sutras along with six treatises dealing with its textual contents viz, Anubhashya and Sannyavivirti (Nyayavivaranam) of Sri Madhvacharya, Adhikarannamavali of Sri Vadirajatirtha, Brahma sutranyayasangraha and Brahmasutradhikarnaratnamala of Sri Sudhindratirtha and विषयवाक्यसंग्रह of Sri Dhirendratirtha.

Brahmasutras

The Brahmasutras constitute the highest text of Vedic Philosophy; it is regarded as the scripture par-excellance (सर्वोत्तमशास्त्र).[1]

Rigveda, Yujurveda, Samaveda, Atharvanaveda, Mahabharata, Moola Ramayana and Pancharatra are said to be the seven sacred testimonies (Sadagamas)[2]; of these, the first four are the Vedas (Apaurusheya) and the last three are Ithihasas. The other scriptures like Puranas, Smrithis that are in conformity

---

[1] प्रादुर्भूतो हरिः साक्षाद्विरिंचभवपूर्वकैः ।
अर्थितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुत्तमम् ॥

—अनुव्याख्याने (1-3)

[2] ऋग्यजुःसामाथर्वा भारतं पंचरात्रकम् ।
मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥
यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ॥

—स्कंदपुराणम् (ब्रह्मसूत्रभाष्योदाहृतं I-1-1)

ऋगादयश्च चत्वारः पंचरात्रं च भारतम् ।
मूलरामायणं ब्रह्मसूत्रं मानं स्वतः स्मृतम् ॥

—भविष्यत्पर्वे (म. ता. नि. I-25)

with the above seven are also called Sadagamas, of these, the Mahabharata enjoys the highest place.[3] It is regarded as the fifth Veda (भारतं पंचमो वेदः) and कार्ष्णवेद (Veda composed by Vasistakrishna Sri Vedavyasa).

---

[3] समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम् ।
वेदोत्तमं तच्च विधातृशंकरप्रधानकैस्तन्मुखतः सुरैः श्रुतम् ॥
—(महाभारत ता. नि. X-59)

निर्णयः सर्वशास्त्राणां भारतं परिकीर्तितम् ।
भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैः ऋषिभिश्च समन्वितैः ।
व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् ॥
महत्वाद्भारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
निर्णयः सर्वशास्त्राणां सद्दृष्टांतो हि भारते ॥
—ब्रह्मांडपुराणे (म भा. ता नि. II-9-12)

उक्ता रामकथा ह्यस्मिन् मार्कंडेयसमास्यया ।
तस्माद्यद्भारते नोक्तं तद्धि नैवास्ति कुत्रचित् ॥
अत्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु न हि सम्यगुदाहृतम् ॥
—(म. भा. ता. नि. II-52)

ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं संचकार ह ।
यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजंतुभिः ॥
—नारदीयपुराणे (गीताभाष्ये)

भारतं चापि कृतवान् पंचमं वेदमुत्तमम् ।
दशावरार्था सर्वत्र केवलं विष्णुबोधकम् ॥
परोक्षार्थं तु सर्वत्र **वेदादप्युत्तमं** तु यत् ॥
—स्कंदपुराणे (गीताभाष्ये)

Of the three Itihasas,[4] Moolaramayana **of 100 Crore** slokas is the work of Lord Hayagriva; Pancharatra, also a work of 100 crore slokas is that of Lord Narayana and the Mahabharata, a work of one lakh slokas is that of Lord Vedavyasa; all the three authors are the direct incarnations of Lord Mahavishnu.

Sastra is divided into[5] two groups viz, निर्णय (निर्णेतव्य) and निर्णायक (निर्णीत). All the above mentioned works come under the

---

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ॥

—महाभारते (आदिपर्वणि 1-82)

भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा ।
विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद्द्वयम् ॥

—महाकूर्मपुराणे (गीताभाष्ये)

देवतानां यथा व्यासो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।
आयुधानां यथा वज्रमोषधीनां यथा यवाः ॥
तथैव सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम् ॥

— मार्कंडेयपुराण (म. ता. नि. II-54)

केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् ।
वेदादपि परं चक्रे भारतं वेदमुत्तमम् ॥

—नारायणाष्टाक्षरकल्पे (गीताभाष्ये)

शास्त्रेषु भारतं सारं तत्र नामसहस्रकम् ।
वैष्णवं कृष्णगीता च तज्ज्ञानान्मुच्यतेऽञ्जसा ॥
न भारतसमं शास्त्रं कुत एवानयोः समम् ॥

—गीतातात्पर्यनिर्णये

4 'शतकोट्यः पंचरात्रे .... रामस्य चरितं तावत्'

—इति बृहद्भाष्ये

5 द्विविधं हि शास्त्रं निर्णीतं निर्णेतव्यं च । तत्र आद्यं ब्रह्मसूत्रादिकं द्वितीयं वेदादिकम् ।

—न्यायसुधा

निर्णय group ; निर्णायक sastra is also known as मीमांसा and that is three-fold[6] viz, Brahmamimasa, Daivimimasa and Karma mimamsa. The Brahmasustras of Badarayana constitute the Brahmamimamsa Daivimimasa is the work of Paila and Sesha (excepting the first and last aphorisms composed by Badarayana himself) ; Dharmasutras of sage Jaimini constitute the Karmamimamsa [7]

The word Brahman means Vedas and Para Brahman. Hence the term Brahmasutra primarily means the work interpreting the sacred literature in general and Vedic literature in particular, so as to bring out the exact nature of the Brahman the highest reality. It is also called as [8]वेदांतसूत्र, शारीरकसूत्र, युक्तिसूत्र, व्याससूत्र

---

[6] मीमांसा त्रिविधा प्रोक्ता ब्राह्मी दैवी च कार्मिकी ॥

—प्रकाशिका (गीतातात्पर्य II-39)

[7] जैमिनिं कर्ममीमांसाकर्तारमकरोत्प्रभुः ।
देवमीमांसाकाद्यंतं कृत्वा पैलमथादिशत् ॥
शेषं च मध्यकरणे ....

—म. भा. ता. नि. X-81, 82)

स विष्णुराह हीत्यंते देवशास्त्रस्य तेन हि ।
आद्यंतं देवशास्त्रस्य स्वयं भगवता कृतम् ।
मध्यं तदाज्ञया शेषपैलाभ्यां कृतमंजसा ॥

—अनुव्याख्याने

ब्रह्मतर्कं च मीमांसां सेवेत ज्ञानसिद्धये ।

—अनुव्याख्याने

[8] ब्रह्मसूत्राणि शारीरकम् ।

—गीताभाष्ये (1/35)

वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा वेदान्तः —गीताभाष्ये (15/15)

युक्तिसूत्रकृत् । —गीताभाष्ये (15/15)

and सत्य[9]. It is popularly refered to as उत्तरमीमांशा in the history of Indian Philosophy.

As shown by Sri Madhvacharya, the Lord Brahman primarily means Lord Vishnu. Hence the Brahmasutras can be called as Vishnusutras also. The words Brahman, Parabrahman, Paramabrahman and Paramamahadbrahman mean all souls in general, the liberated souls, Goddess Mahalakshmi and Lord Mahavishnu respectively.[10] Hence, in the light of this inter pretation Brahmasutras[10(a)] can also be understood as Brahma sutras (as they deal with the nature of souls in sutra like कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् etc) Parabrahmasutras (as they deal with the process of liberation and the nature of liberated souls in the fourth

---

[8] ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि ।

—गीताभाष्यटीका (प्रमेयदीपिका)

ब्रह्म वेदः तदर्थः परब्रह्म वा तस्य सूत्राणि, ब्रह्मसूत्राणि । सकलवेदार्थभूतस्य परब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपनिर्णयार्थानि सूत्राणीति यावत् ।

अतः शारीरः परमात्मैव । 'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वर-संज्ञितः ।' तस्य सकलगुणपूर्णत्वादिविषयत्वेन शारीरकमीमांसा ।

[9] निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुटम् ।
श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वं व्यक्तं मीमांसयैतया ॥
सत्यमित्युच्यते तस्मान्मीमांसा ब्रह्मनिश्चयः ॥

—शब्दनिर्णयः (तलवकारभाष्ये)

[10] ब्रह्मापि जीवाः सर्वेपि परब्रह्माणि मुक्तिमे।
प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युतः ॥

—इति तत्त्वनिर्णयोदाहृता परमश्रुतिः

[10(a)] अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

—स्कंदपुराणे (ब्रह्मसूत्रभाष्ये 1-1-1)

chapter). Paramabrahmasutras (as they establish the अक्षरपुरुषत्व, नित्यमुक्तत्व, समनात्व of Goddess Mahalakshmi : Paramamahad brahmasutras (as they primarily deal with the supremacy of Lord Mahavishnu throughout).

Again the word Brahman means Vishnu and the word Sutra means God Vayu ; (सूत्रं स वायुः बलसंविदात्मा). The Brahma sutra thus mean a work establishing the absolute supremacy of Lord Vishnu and the supremacy of Vayu over other souls : In other words it is विष्णुवायुसूत्र.

The Brahmsutras

The Brahmasutra is divided into four parts called adhyayas viz, Samanyaya, Avirodha, Sadhana and phala. Each adhyaya is further divided into four parts called 'Padas'.

Following is the table showing the names of the padas, number of sutras and adhikaranas in each pada :—

यावद्भिरक्षरैर्विना विवक्षितार्थासिद्धिस्तावन्मात्राक्षरं अल्पाक्षरं । तद्वचनं भाष्यव्यावृत्यर्थम् । विशेषणांतरांणां भाष्येऽप्यनुवर्तनीयत्वात् । 'असंदिग्धम्' — निर्णीतार्थम् । निर्णयहेतुरहितवाक्याद्व्यावृत्यर्थम् । 'सारत्वम् उत्तमार्थं कुशलपुरुषोक्तलोकवार्तादिव्यावृत्यर्थम् । विश्वतोमुखं- एकप्रयोजनं प्रत्यपेक्षितार्थस्य कृत्स्नस्य प्रतिपादकम् । एतदनुक्तौ भगवन्नाम- मंत्रादेः सूत्रत्वं स्यात् । अर्थविवक्षयाऽल्पाक्षरत्वेऽपि वृथा स्तोभपदं वा पादपूरणार्थं वा मा भूदित्यस्तोभम् । अपशब्दार्थदोषव्यावृत्यर्थं 'अनवद्य' मिति ।

(तत्त्वप्रदीपः प. 21)

यावदक्षरतां विना विवक्षितार्थासिद्धिस्तदल्पाक्षरत्वं । एवं च भवितुमर्हतीत्यवचनमसंदिग्धत्वम् । विस्पष्टार्थता सारवत्त्वम् । बहुशाखा- निर्णायकत्वं विश्वतोमुखत्वम् । व्यर्थाक्षरादिराहित्यमस्तोभत्वम् । अपशब्दा- दिवैधुर्यं अनवद्यत्वम् ।

—तत्त्वप्रकाशिका (1–1–1)

(१) समन्वयाध्यायः

	Name of Pada	No. of Adhikaranas	No. of Sutras
१.	अन्यत्र प्रसिद्धनामपादः	१२	३१
२.	अन्यत्र प्रसिद्ध लिंगपादः	७	३१
३.	उभयत्र प्रसिद्ध नाम लिंगपादः	१४	४३
४.	अन्यत्रैव प्रसिद्ध नाम लिंगपादः	३	२
		३९	१३५

(२) अविरोधाध्यायः

१	युक्तिपादः	११	३८
२.	समयपादः	१२	४५
३.	परस्पर श्रुत्यविरोधपादः	१९	५३
४.	न्यायोपेतश्रुत्यविरोधपादः	१३	२३
		५५	१५९

(३) साधनाध्यायः

१.	वैराग्य पादः	२०	२९
२.	भक्ति पादः	२०	४२
३.	उपासना पादः	४२	६८
४	ज्ञान पादः	११	५१
		९३	१९०

(४) फलाध्यायः

१.	कर्मक्षय पादः	८	१९
२.	उत्क्रांति पादः	१०	२२
३.	मार्ग पादः	६	१६
४.	भोग पादः	११	२३
		३५	८०

Thus, *the total number of [11]Nyayas (Adhikaranas) is 222 and the sutras is 564 :

* श्रीरुद्राः (२२२) ब्रह्ममीमांसन्यायाः सूत्राणि भूषणम् (४६५ i.e. ५६४).

Brahmasutrabhashyas of the Pre-Madhvas Period

Sumadhwavijaya of Sri Nerayana Panditacharya records as many as twentyone Bhashyas that were written before Sri Madhvacharya ; and its Bhavaprakashika by the author himself mentions the names of the authors of those bhashyas;[1] they are ;[2]

भारतीविजय	वामन	पिशाच
संविदानंद	यादवप्रकाश	वृत्तिकार
ब्रह्मघोष	रामानुज	विजयभट्ट
ज्ञानानंद	भर्तृप्रपंच	विष्णुक्रांत
उद्वर्त	द्रमिड	वादींद्र
विनय	ब्रह्मदत्त	माधवदास
रुद्रभट्ट	भास्कर	संकर

(Of those only the commentaries of Sankara, Bhaskara and Ramanuja have come down to us ; and those of Vrittikara, Dramida and Vamana are known only through references; and the remaining are totally inextant)

The fact that this list is not chronological is evident from the fact Sankara and Bhaskara belonged to the Pre-Ramanuja period)

Some more commentaries are written after Sri Madhwa ; chief of them are those of Srikantha (Srikantabhashya), Sripathi (Srikarabhashya), Nimbarka, Vallabha (Anubhashya) and Baladeva (Govindabhashya). However, their contents are not entirely different from those of the Pre-Madhwa ones.

Sri Madhwa's Bhashya answers all the prior-bhashyas and remains unanswered by all the later bhashyas. Hence, as power fully putforth, by Sri Vadiraja, it is the only real Siddhanta and not the others *

---

11 विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
प्रयोजनं च पंचैतान् प्रांचोऽधिकरणं विदुः ॥

---

* पूर्वः पूर्वः पूर्वपक्षः यावन्मध्वमतोदयः ।
अंते सिद्धस्तु सिद्धांतो मध्वस्यागम एव हि ॥ (युक्तिमल्लिका) (I/४)

Sri Madhva's [12]commentaries on the Brahmasutras

Sri Madhva is the only commentator who has written as many as four works on the Brahmasutras. They are Brahma [13]sutra-Bhashya (2000 grantras), (2) Anuvyakhyana (1984)[14]

---

[12] सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुकारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यंते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥
व्यासदेवहृदयातिवल्लभं वासुदेवमगणेयसद्गुणम् ।
साधयत्सकलदोषवर्जितं ज्ञानभक्तिदमनंतसौख्यदम् ॥
उक्तमुक्तमभिधेयमुत्तमं वेदवाक्यमनुवादयन् मुहुः ।
व्यंजयत्स्मृतिवचोभिरंजसा तस्य चार्थमतियुक्तयुक्तिमत् ॥
बालसंघमपि बोधयद् भृशं दुर्निरूपवचनं च पंडितैः ।
अप्रमेयहृदयं प्रसादवत्सौम्यकांति च विपक्षभीपणम् ॥
अस्तदूषणमवंध्यभाषणं लक्षितं सकललक्षणैः समम् ।
माननीयमपि नाकिनायकै रूपमन्यदिव धन्यमात्मनः ॥
एकविंशतिकुभाष्यदूषकं ब्रह्मसूत्रगणभाष्यमद्भुतम् ।
अप्यदूष्यमतनोदनंतधीर्भूतभाविभवदात्मभिः क्वचित् ॥
—सुमध्वविजये (IX–8–12)

[13] गांगमंगलतरंगभंगदप्रांतसुश्रिहरिवेश्मकृत्सम: ।
यद्गतैकतमवर्णलेखकः सत्यतीर्थ इह भाष्यमालिखत् ॥
कवींद्रैर्न समाप्यंते संगृह्यापि यतोऽनिशम् ।
न्यायरत्नानि भाष्याब्धेरस्य गांभीर्यमद्भुतम् ॥
—इति सुमध्वविजये (15/73)

[14] अपरोऽपीष्यतेऽस्माभिर्ग्रन्थेष्वेतेषु सत्स्वपि ।
सत्स्वपीन्द्रादिषु पुरा तारकारिरिवामरैः ॥
ग्रन्थेभ्य एभ्योऽगाधेभ्यो युक्तयो नो दुरुद्धराः ।
मनोमान्द्यात् ततो ग्रन्थं व्यक्ततर्कततिं कुरु ॥

3 Sannyayavivriti(Nyayavivarana[15]((420) and 4-Anu-Bhashya[16] (32 granthas) Of these, Brahmasutra Bhashya is a sutra-wise commentary, Anuvyakhyana a metricial substantation of the Brahmasutrabashya, Nyayavivarana a summary of the major arguments of पूर्वपक्ष and सिद्धांत under each adhikarana and Anubhashya is a metrical epitome of his Brahmasutra Bhashya in 32 anustubh verses.

His Anuvyakyana is the only metrical commentary written directly on the Brahmasutras; In fact, no other Sutra enjoys such a metrical commentary.

Commentaries on Sri Madhva's works on the Brahmasutra

Sri Madhva's Anuvyakyhana, as [17]stated in itself is a commentary on his Brahmasutra Bhasya in a way; Sattarka deepavali of Sri Padmanabhatirtha, Tattvapradeepa of Sri Trivikrama panditacharya are the प्राचीनटीकाs on his Branmasutra Bhashya; Sannyayaratnavali of Sri Padmanabhatirtha and Nayachandrika of Sri Narayanapanditacharya are the prachina tikas on his

---

इत्यर्थितो व्यधान्मध्वः सोऽनुव्याख्यां सतां सुधाम् ।
दुर्वादिगर्वाद्रिपविं मायिध्वान्तरविद्युतिम् ॥
युगपद्रचयन्नेनां कदाचित् स निरन्तरम् ।
चतुरश्चतुरः शिष्याँल्लीलयाऽलेखयत् खलु ॥

—इति सुमध्वविजये(16/86–89)

15 सन्न्यायविवृतिं चक्रे न्यायशास्त्रनिकंतनम् ॥

—इति ग्रंथमलिकास्तोत्र

युक्ताया युक्तिमालायाः प्रोक्तायास्तत्र चात्मना ।
व्यक्तं चक्रे विवरणं कवींद्रैरेष दुष्करम् ।

—इति सुमध्वविजये (15/91)

16 अनंतोऽर्थः प्रकटितस्त्वयाऽणौ भाष्यसंग्रहे ।
अहो आत्मपरिज्ञप्त्यै कृष्णेनेवाननांतरे ॥

—इति सुमध्वविजये (15/82)

17 स्वयंकृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः । —अनुव्याख्यानम्

Anuvyakhyana. Anuvyakhyana Sambadhadipika and Nyaya vivarana Sambandha dipika of Sankara Panditacharya in a way, are the commentaries on his Nyayavivarana; Anubhashya vivriti of Narayana Panditacharya and Anandamala of Trivikramaryadasa are tne Prachinatikas on his Anubhashya.

Tattvaprakhiska and Nyayasudnha are the commentaries by Sri Jayatirtha, the renowned Tikakara cf Madhwa works on Brahmasutra Bhashya and Anuvyakhyana respectively. Nyayasudha is hailed as the Commentary par-excellance in the history of Indian Philosophy in general and Dvaitha Philosophy in particular. It is also regarded as an encyclopaedia of all the Dvaita doctrines; in fact it leaves no primary argument of the opponent unanswered. Sri Jayatirtha has writren a commentary on Sri Madhvas Nyayavivrana also. It is for the first two padas only and the rest is completed by Raghuthamatirtha of 16th century.

Tatparyachandrika of Sri Vyasatirtha (for the first rwo chapters only), Tattvaprakashika Gurvarthadipika of Sri Vadiraja Tattvaprakashika Bhavabodha of Sri Raghuttomatirtha Tattvamanikyapetika of Sri Vijayendratirtha, Tattvaprakisha bhavadipa of Sri Raghavendratirtha, Abhinavachandrika of Sri Satyanathatirtha, Vakyarthamanjari of Sri Sarkara Srinivasa charya, Prameyamuktaavali of SriTampraparni Srinivasacharya, Seshathaparya Chandrika of Sri Raghunathatirtha, Tattva-prakashikabhataratnakosha of Sri Sumateendratirtha, are some of the important glosses (sub-commentaries) available on Tattvaprakashika of Sri Jayatirtha ; a gloss by Bidarahalli Srinivasatirtha is also available.

Nyayasudha Gurvarthadipika of Sri Vadirajatirtha Vakyarthachandrika (for the first five adhikarnas only) of Sri Vidyadhishatirtha, Seshavakyarthachandrika (for the remaining part) of Sri Pandurangi Keshavacharya, Yadupatya of Sri Yadupatyacharya, Parimala of Sri Raghavendratirtha, Sudha

durghatavakyartha of Sri Satyanathatirtha, Chashaka of Sri Mannaru Kr'shnacharya, Rasaranjini, of Sri Madanur Vishnu tirtha are some of the important sub-commentaries on Nyaya sudha of Sri Jayatirtha, Glosses of Kambalur Ramachandra tirtha and Bidarhalli Srinivasatirtha are also available on it. Tattvamanjari of Sri Raghavendratirtha, Prakashika of Chalari Seshacharya, Anubhashyartha of Sri Bidarhalli Srinivasa charya, Anubhashyavivriti of Narasimshabhikshu are some of the important commentaries on Anubhashya. A gloss on Nyaya vivaranatika by Tamraparni Anandatirthacharya is available.

Many more subcommentaries are available on Sri Jayatirtha's Tattvaprakashika and Nyayasudha. In fact he is the only commentator ever known to the history of Vedanta who enjoys maximum number of glosses written on his works.[18]

It is interesting to note that the Brahmasutras, their Madhwa-Bhasyas and the Tikas along with Tippanis, the Bhagavadgita, the Madhwa Sastra in general, Lord Narayana, God Vayu, the knowledge primary means for the grace of the supreme and Moksha, the ultimate state of premanant bliss all are called अमृत (सुधा)[19]

को नामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतम् ।
साक्षाद्विद्याधिराजेन न्यायामृतमनुत्तमम् ॥ —(न्यायविवरणे)
'सद्ब्रह्मसूत्रामृतम्' —(तत्त्वप्रकाशिकायाम्)
अनुव्याख्यामृतांबोधेः समुत्पन्नाऽतिनिर्मला ।
इयं न्यायसुधा भौमैर्विबुधैः सेव्यतां सदा ॥ —(न्यायसुधायाम्)
इत्यर्थितो व्याधान्मध्वः सोऽनुव्याख्यां सतां सुधाम् ॥
—(सुमध्वविजये)

18 An Exahustive list of such sub commentaries is given in my work 'द्वैतवेदांतग्रंथसूची' (to be published shortly by Aitareya PraKashana Vyasanakere).

The Brahmasutras, it's author, date and importance

Sri Madhwa, unlike the other commentators has furnished all the important details regarding the sutras, in the intro-

---

इतिहासपुराणाब्धेर्भवच्चित्ताद्रिलोडितात् ।
जातां भारततात्पर्यसुधां कः सन्न सेवते ॥ —(सुमध्वविजये)
'दुग्धं गीतामृतं महत्' —(पुराणवाक्यम्)
स्नातं गीतामृतांबोधौ —(गीतालक्षालंकारे)
सर्ववेदांतसारं हि श्रीमद्भागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्माद्रतिः क्वचित् ॥ —(श्रीमद्भागवते)
श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धि धीमंदरमहीभृता ।
आमथ्योद्ध्रियते न्यायामृतं विबुधतृप्तये ॥ —(न्यायामृते)
जयति श्रीधरावासो जयतीर्थपयोनिधिः ।
यदीयवाक्तरंगाणां विप्लुषो विदुषां गिरः ॥ —(अद्वैतकालातले)
'आनंनंद स हि मध्वशास्त्रमाकर्णयन्' —(सुमध्वविजये)
................अमृतं पिबन् यथा ।
अमृतः शाश्वतः स्थाणुः । —(विष्णुसहस्रनामसु)
मुख्यामृतः स्वयं रामः । —(ईशावास्यभाष्ये)
'खरतरनिशिचरदहन परामृत' —(द्वादशस्तोत्रे)
'वायुरनिलममृतम्' —(ईशावास्योपनिषदि)
'वायुरप्यमृतः' स्मृतः —(ईशावास्यभाष्ये)
पीतं ज्ञानामृतं मया —(गीतालक्षालंकारे)
विद्ययाऽमृतमश्नुते —(ईशावास्योपनिषत्)

[1] नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।
किंचित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम् ॥

(3)

ductory portion of his[1] Bhashya, Anuvyakhayana and in the 10th chapter of the Mahabharatatatparyanirnaya.[2]

The Brahmasustras were composed at the fag end of the Dwapara-age, when the correct knowledge was clouded by the wrong interpretation; Lord Mahavishnu himslef manifested as Vedavyasa[3] and composed the Brahmasustras; Mahabharata

---

गौतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।
संकीर्णबुद्धयो देवाः ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥
शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् ।
तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥
अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ।
चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ॥
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ।
कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ।
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमंजसा ॥
एवं विधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ।
ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु ॥
ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते परमेश्वरः ॥
—स्कंदपुराणवचनम् (ब्रह्मसूत्रभाष्ये 1-1-1)

2 सर्वाणि शास्त्राणि तथैव कृत्वा विनिर्णयं ब्रह्मसूत्रं चकार ।
तच्छुश्रुवुर्ब्रह्मगिरीशमुख्याः सुरा मुनीनां प्रवराश्च तस्मात् ॥
—म. भा. ता. नि. (X-58)

3 कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
—इति महाभारते वायुप्रोक्तं च (म. भा. ता. नि. II-55)
तृतीये सप्तमे चैव षोडशे पंचविंशके ।
अष्टाविंशे युगे कृष्णः सत्यवत्यामजायत ॥

and the eighteen Mahapuranas are also his compositions. Dvaipayana, Krishna Dvaipayana, Vasistha Krishna, Badarayana, Parasarya and Vasavisoonu or Satyavateya are his other names.

The Brahmasutras constitute the highest text of the entire sacred literaiture; It is Paravidya, the scripture par excellance[4]: it's [5]Nirnayakatva, [6]Anugrahakatva, [7]upakaranatva*.

व्यासाचार्यस्तु पूर्वेषु चरमे स्वयमेव तु ।
विव्यास वेदांश्चक्रे च भारतं वेदसंमितम् ॥

—भागवत तात्पर्ये (II-7-38)

4 परमेवाख्या यस्या विद्यायाः सा परमाख्यविद्या । ब्रह्ममीमांसेत्यर्थः । निर्णेतव्यार्थेषु शास्त्रेषु भारतस्योत्तमत्वेऽपि निर्णायकेषु ब्रह्मसूत्राणामेवोत्तमत्वमुच्यमानं न विरुद्धमिति भावः ।

—श्री कंबालूरु रामचंद्रतीर्थाः (सुधाटिप्पणी)

ननु भारतं सर्वशास्त्रेषूत्तममुच्यते, सत्यम् । विचार्येषु तदित्यविरोधः ।

—न्यायसुधाटिप्पणी (लघुरसरंजनी)

अतो ब्रह्मसूत्रसमं न प्रमाणतममस्ति । — श्रीपद्मनाभतीर्थाः

'एतेन उपनिषदः परविद्या' इति व्याख्यानमपि परास्तं । ऋगादिग्रहणेन तासामपि गृहीतत्वात् । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायश्च अगतिकागतिः । तज्जन्यं ज्ञानं परविद्येत्यपि न युक्तं अधिगतिकरणत्वानुपपत्तेः अनेकार्थताकल्पनापत्तेश्च । अतोऽनया परविद्याख्यया अस्य शास्त्रस्य सर्वोत्तमत्वप्रामाण्यसाधनमुपपन्नमिति ॥

—न्यायसुधायाम् (1-1-1)

"अपरविद्यात्वेनोक्तवेदविद्याऽप्यपौरुषेयत्वाद्यदा प्रमाणं तदा ततोऽप्युत्तमविद्यात्वेनोक्ताक्षरविद्यारूपब्रह्ममीमांसायाः प्रामाण्यं किं वक्तव्यम्"
—इति भावः । —श्रीवादिराजस्वामिनः (न्यायसुधागुर्वर्थदीपिका)

---

*Here the prefix 'upa', as in the case of Upendra, is indicative of its superiority over the other Sastras.

"अस्यैव शास्त्रस्य भारतापेक्षया उत्तमत्वेऽपि भारतस्य उत्तमत्वोक्ति-र्निर्णेतव्यांतरापेक्षया संकोचयितव्या ।"

—श्रीविद्याधीशतीर्थाः न्यायसुधावाक्यार्थचंद्रिका ।

[5] न च सूत्रेषु निश्चितार्थस्य औपचारिकत्वं वक्तुं युज्यते । निर्णया-त्मकत्वात्तेषाम् ।

—एतरेयभाष्ये

बलवांश्च सविचारो निर्णयः वाक्यमात्रात् ।

—गीताभाष्ये (II–50)

वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत् ।

—गीताभाष्ये (II–15)

"ऋचः सामानि" इत्यादिकं वचनमात्रम् । अत एव च नित्यत्वम् इति शारीरकोक्तं वाक्यं निर्णयात्मकम् ॥ वचनं च वृत्त्यंतरेणापि संभवति । न तूपचरितो वाक्यार्थावधारणात्मकोऽपि निर्णयः । अतस्त-स्मादिदं बलवदित्यर्थः ।

—गीताभाष्यप्रमेयदीपिका

ब्रह्मसूत्रानुसारेण वेदाद्यं सर्वमेव च ।
योज्यं न ब्रह्मसूत्राणि दृश्यमानार्थतोऽन्यथा ॥

—छांदोग्यभाष्ये ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम् ।

— भगवद्गीता XIII 6

वेदान् मंत्रानुपनिषत्सहितान् सर्वदा श्रृणु ।
इतिहासपुराणे(णं) च पंचरात्रं तथैव च ॥
तदर्थान् ब्रह्मसूत्रैश्च सम्यक् निर्णीय तत्त्वतः ।
विष्णोः सर्वोत्तमत्वं तु (च) सर्वदा प्रतिपादय ॥

— यतिप्रणवकल्पे (24)

न च पौरूषेयत्वेनोत्तमत्वाभाव इति वाच्यम् । वेदापौरूषेयत्वस्य जपयज्ञांगत्वनियताध्यानकत्वधर्मादिसिद्ध्यादावन्यत्रोपयोगित्वेन तदुत्तमत्वानुपयोगित्वात् । तस्मात् सर्वनिर्णायकब्रह्मसूत्राणामेव सर्वशास्त्रोत्तमत्वमिति संक्षेपः ।

—उमर्जीआचार्याः

"एतच्छास्त्रविचार्येषु मध्ये भारतस्योत्तमत्वं, अस्य तु सर्वोत्तमत्वं इति भावः" इति संप्रदायविदः ।

—न्यायसुधाटिप्पणी (विठ्ठलभट्टीया)

ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमेव परविद्या । तदन्यत्तन्निर्णयार्थं सर्वमपि शास्त्रमपरविद्या ।

—न्यायसुधाटिप्पणी (लघुरसरंजनी)

न च साधनादपीतिकर्तव्यतायाः प्राबल्यं दृष्टमिति वाच्यं याज्ञीयहिंसायामितिकर्तव्यताया एव प्राबल्यदर्शनात् ।

—न्यायसुधाटिप्पणी (लघुरसरंजिनी)

तस्मात्सूत्रार्थमागृह्य कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

—म. भा. ता. नि. 1–44)

सूत्रेषु येषु सर्वेषु निर्णयाः समुदीरिताः ।
शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः ॥

—स्कंदपुराणे (ब्रह्मसूत्रभाष्यं 1–1–1)

6 तच्चानुत्तमं शास्त्रम् इदमेव विवक्षितम् । निर्णेतव्यार्थानां ऋगादिपदोपलक्षितानामशेषशास्त्राणां अपरविद्यात्वेनोक्तत्वात् । अन्यस्य अप्रसंगात् परत्वासंभवाच्च । संभवति चास्य परत्वमनुग्राहकत्वात् ।

—न्यायसुधा

7 ब्रह्मसूत्राणां वेदांगत्वेऽपि तदुत्तमत्वाविरोधा । श्रवणादीतिकर्तव्यतारूपस्यापि गुरुदेवताप्रसादादेः उत्तमत्वदर्शनात् ।

and Bahvarthagarbhitatva[8] have contributed to its superiority over the other Sastras.

न च दर्शपूर्णमासादीतिकर्तव्यतारूपप्रयाजादिवत् अमुख्यत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । श्रवणमननयोर्मननस्योत्तमत्वेन ब्रह्मसूत्राणां मननशास्त्रत्वेन उत्तमत्वावश्यंभावात् ।

—उमर्जी आचार्याः (सुधाटिप्पणी)

न च ब्रह्मसूत्राणामपि वेदव्याख्यानरूपत्वेनायं न्यायः समान इति वाच्यम् । व्याख्यानरूपत्वेऽपि स्वतंत्रमननशास्त्रत्वेनेत्युक्तत्वात् ।

—उमर्जी आचार्याः

परमात्मनोऽत्यंतभिन्नस्य स्वतश्चिदानंदात्मकस्यापि जीवस्य अनाद्यविद्याकामकर्मादिनिमित्तोऽयं परमार्थ एवान्यथाकारो दुःखाद्यनर्थो न परमेश्वरप्रसादादृते अपगच्छति । न चासाक्षात्कृतोऽसौ प्रसीदति । न च अविदितस्वरूपः शक्यते साक्षात्कर्तुं इति सकलगुणाकरतया निःशेषदोषगंधविधुरतया च तं प्रतिपादयितुमशेषाम्नायाः प्रवर्तंते, तदुपकरणभूता च ब्रह्ममीमांसेति परमार्थः ।

—श्रीटीकाकृत्पादाः (उपाधिखंडनटीका)

इह हि विविधसांसारिकदुःखदर्शनेन विरक्तस्य शमदमादिमतो मुमुक्षोरधिकारिणस्तन्निवृत्त्यै परमानंदावाप्त्यै च सकलजीवजडात्मकात् प्रपंचात् परमार्थत एव अत्यंतभिन्नं निखिलगुणोदारं निरस्तसमस्तदोषं परब्रह्म प्रतिपादयितुं सकलश्रुतिस्मृतीनां तदुपकरणभूतब्रह्ममीमांसायाश्च प्रवृत्तिरिति तत्त्वम् ॥

—श्रीटीकाकृत्पादाः (मायावादखंडनटीका)

[8] ग्रंथोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् ।
बहुज्ञा एव जानंति विशेषेणार्थमेतयोः ॥

—अनुव्याख्याने

आंजस्येनैकमप्यर्थं लेशतो वक्तुमुत्सहे ।
सहस्रार्थस्य भाष्यस्य प्रसन्नाः संतु सद्गुणाः ॥ —इति तत्त्वप्रदिपे
कवींद्रैर्न समाप्यंते संगृह्यापि यतोऽनिशम् ।
न्यायरत्नानि भाष्याब्धेरस्य गांभीर्यमद्भुतम् ॥

—सुमध्वविजये (15-73)

वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः ।
अथवा पंचमूर्तिः स प्रोक्तोऽधिकरणं प्रति ।
प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमथापि वा ।
तैस्तैर्युक्तिश्रुतिन्यायविशेषैर्योग्यता यथा ।
बृहत्तंत्रप्रमाणेन बह्वर्थमपि संग्रहात् ।
उच्यते नरबुद्धिनामपि किंचिद्ग्रहार्थतः ॥

—श्रीमदाचार्यैः

इत्यनंतमहान्यायमीमांसापारवारिधेः ।
....
को नामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतम् ।
साक्षाद्विद्याधिराजेन न्यायामृतमनुत्तमम् ॥
अशेषतोऽधिगच्छेत वंद्यो वृंदारकोऽपि सन् ।
एवं सुदुर्लभेऽप्यद्धा महान्यायपरामृते ।
केचनाधिक्रियंतेऽत्र तत्प्रसादानुरंजिताः ॥

—न्यायविवरणे

शिष्यस्याध्यापकस्यापि संहितापाठतः फलम् ।
प्रत्यक्षरं तु गायत्री सकृत् पाठसमं लभेत् ॥
मीमांसा द्विविधा प्रोक्ता कर्मणो ब्रह्मणस्तथा ।
वेदार्थज्ञानतुल्याऽऽद्या द्वितीयायाः फलं श्रुणु ॥
प्रत्यक्षरं तु लभते गायत्रीशतजं फलम् ॥

—चातुर्मास्यकल्पे (वराहपुराणे)

It is superior to the Karmamimamsa of Jaimini ;[9] it enjoys three important factors viz, Vaktranukulya, Srotrannkulya and Prasaneganukulya. that are required for trustworthiness(validity) to the fullest extent.[10] Hence, It is the sutra in truest sense.

---

[9] न चैवं जैमिन्यादिसूत्राणामपि वेदोत्तमत्वं स्यादिति वाच्यम् । तेषां ब्रह्मसूत्रार्थैकदेशव्याख्यानरूपत्वेनोत्तमत्वाभावात् । अन्यथा व्याख्यानात् व्याख्येयग्रंथानामनुत्तमत्वं स्यादित्यतिप्रसंगात् ।

—उमर्जी आचार्याः

ननु कर्मनिर्णयो जैमिनिना पूर्वमीमांसायामेव कृतः । तत्किमनेन । सत्यम् । कर्मस्वरूपमात्रं जैमिनिना निर्णीतम् । न तु तदंगभूतानां मंत्राणां भगवत्परत्वम् । नाप्यंतःकरणशुद्धिद्वारकमोक्षरसाक्षात्काररूपं मुख्यं फलम् ।

—श्रीटीकाकृत्पादाः (कर्मनिर्णयटीका)

[10] आप्तवाक्यतया चैव श्रुतिमूलतया तथा ।
युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत् ॥
दृश्यते ब्रह्मसूत्राणामेकधाऽयत्र सर्वशः ।
अतो नैतादृशं किंचित्प्रमाणतममिष्यते ॥

—अनुव्याख्याने (1-7-8)

सर्वदोषैर्विहीनत्वं गुणैःसर्वैरुदीर्णता ।
अभेदः सर्वरूपेषु जीवभेदः सदैव हि ॥
विष्णोरुक्तानि सूत्रेषु सर्ववेदेड्यता तथा ।
तारतम्यं च मुक्तानां विमुक्तिर्विद्यया तथा ॥

—म. ता. नि. (1-44, 45)

[11] निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः ।
यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात् ॥
सविशेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः ।

The fact that no thinker without a Bhashya on the Brahmasutras to his credit can be recognised as a founder of Vedanta system, further establishes the unique supremacy of the Brahmasutras. Sankara and Ramanuja without Bhashyas to their credit on the Vedas are recognised as the founders of new schools; it is very interesting to note that Ramanuja has not left a commentary on even a single Upanishad ; However, Sri Madhwa is the only writer of the philosophical screen who has written commentaries on the Vedas, Upanishads, Bhagavadgita, Brahmasutras, Mahabharata and Bhagavata, Hence he is aptly called Poornaprajna.

The greatness of Sri Madhwa's Bhashya lies also in the fact that it is only the Bhashya written at the command of Sri Badarayana, the author of the Sutras ; and thus enjoys his approval. Sumadhwavijaya makes this point very clear, unlike Sankaravijaya whichs clearly states that the sutra exposition of the Sankara was totally disagreeable to Sri Vedavyasa.

The Gautama-shapa episode, one of the main factors responsible for ज्ञानतिरोधान occurs in number of puranas ; the Tattvapradeepa of Trivikrama Panditacharya sums up the whole episode as* follows :

गौतमस्य हि वदान्यस्यान्नवन्तमाश्रमं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यामृष-योऽध्यूषुः । तत्र, अहरहस्तेन समीहितहव्यकव्याभ्यवहार्यातिसर्जनेन

मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ।
इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः ॥

—स्कंदपुराणे (ब्रह्मसूत्रभाष्ये 1-1-1)

त्रयोऽर्थाः सर्ववेदेषु दशार्थाः सर्वभारते ।
विष्णोः सहस्रनामापि निरंतरशतार्थकम् ॥

—स्कंदपुराणे (ऋग्भाष्ये)

* Tattvaprakishikabhavadipa of Raghavendratirtha and Bhashyadipika Jagannathatirtha also give the details of this episode.

सुकृतसमाधिस्वाध्यायवचनाः समवर्तन्त । सत्यां वृष्टौ, प्रतिभयविपद्विमुक्ताः, प्रतिष्ठासवः तं महामुनिमनुज्ञापयाञ्चक्रुः । तेन विनिवारिताः सुहृत्तमं तममी स्नेहभङ्गभयान्नात्यवर्तन्त । तस्मिन् काले, पतिशिरसः सपत्नीं निष्कासयन्त्या पार्वत्या प्रेरितो विनायको ब्रह्मचारिवेषप्रच्छन्नस्तानृषीनुपससार । "भगवन्तः, किमत्रभवतां तपोधनानां तपःक्षयकरेणातिचिरमेकपरान्नेन ? स्वं स्वमाश्रमं व्रजत । तत्र चोपायमाकर्णयत । तपोबलान्मायामयीं गां(माहेयीं) निर्मिमीध्वम् । तां तु गौतमः स्वकीयतपःशक्त्याऽनुसवनं वर्षु(वर्षि)कीकृतबलाहकावलीविगलितसलिलसंवर्धितसस्यग्रासिनीमपक्रामयितुं प्रयतिष्यते । सा ततः सहसा निपतिष्यति । तदा ब्राह्मणास्तं व्रि(प्रति)ब्रूत " यावदिमामशेषमातरं सौरभेयीं नोत्थापयिष्यति तावन्न भवान् भोज्यान्न" । अतो हरशिरसः सुरसरितमवतार्य तद्वारिणाऽऽसिच्य तामुज्जीवयतु भवनित्येवमनुतापिनं तमभिशप्यापसरत इत्युक्त्वा,स व्रती स्वगतिं (स्वाश्रमं) जगाम । ते चामुना निपुणेन प्रणिगदितं प्रयाणोपायमुपश्रुत्यान्वतिष्ठन् । ततस्तावदसौ मुनिवृषभश्चिरकालचीर्णया तपस्यया परितोषितात्पशुपतेर्मौळिमणिमालायितां मन्दाकिनीमंसे(शे)न समानीय तद्वारिणा सुरभिमभिषिषेच ताम् । ततः सोत्तस्थौ । तद्गौतमेन गोदत्तं वारि, गोदावरीति जगति प्रसिद्धिं लेभे । अथ तस्य चिन्ता समजनिष्ट । किमिह किल कारणं यदनया भद्रया केवलान्मे कमण्डलूदकबिन्दुसंस्पर्शादपाति । सहसा च व्यमोहि । अथ च गिरिशोत्तमाङ्गागतसुरतरङ्गिणीतनुतरङ्गसङ्गमादेव चोदबोधि । झटिति चोदस्थायि । आश्चर्यमेतदिति । स विततांधिः समाधिं समाधत्त । प्रतिबुबोध च तद्वृत्तम् । विबुधवरयोरम्बिकाहेरम्बयोर्वृथा-(र्विना)विचेष्टितेन च चुक्रोध च तेभ्यः । अहो, अस्मत्तपोबलादतिमहतीं विपदमतितीर्णानामन्नपानभोगमत्तानां मुनीनां दुश्चेष्टितमेतत् ! अस्तु नाम । तेषां धर्ममूढानाम् अस्मन्निमित्तादवाप्तं ज्ञानं विनश्यतु इति **गौतमशापः** ॥

—तत्त्वप्रदीपे

Brahmasutravaibhavam

The present volume consists of six treaties on the Brahmasutras ; They are :

(1) Anubhashya of Sri [1]Madhwacharya

It is a metrical epitome of his Brahmasutrabhashya in 32 verses. No other Bhashya on the Brahmasutras has such an epitome written by the author himself. It has number of commen taries written by various authors at different times. Chief of them are 1. Anubhashyavivrithi of Narayana Panditacharya, 2 Ananda mala of Trivikramaryadasa, 3. Tattvamanjari of Sri Raghavendra tirtha, 4 Anubhashya-vivritiprakasa of Bidarahalli Srinivasa-tirtha 5 Anubhashya tatparyaprakashika of Chalari Seshacharya; All these are printed. Commentaries by Chalari Narasimhacharya Nrisimha Bhikhsu (disciple of Vidyadhishatirtha), Satyanatha tirtha, Narayanacharya, Satyaparyanatirtha, Lingeri Srinivasa charya, are some that are not yet printed.

(2) Sannyayavivriti of Sri Madhwacharya (1238-1317 AD)

Sannyayavivriti or Nyayavivarana in 420 granthas, deals with the 'principle arguments of both the Poorvapaksha and the Siddhantha. In a way; it serves the purpose of an adhikarna-wise summary of his Brahmasutrabhashya. It is the only work of its kind in the entire literature available on Sutraprasthana. For the first two padas, it has the commentarty of Sri Jayatirtha and for the remaining portion that of Raguttamatirtha (Bhavabodha). A [2]gloss by Tamraparni Anandatirtacharya the author of Sattatavaratnamala, is the only work available on it and Sri Vijayindra and Sri Raghavendra are also known to have written glosess on it.

---

1 A biographical note on Sri Madhwacharya is given in the introduction to Publicatron No. 14 of SMSO Sabha.

2 Available in my collection.

(3) Adhikarananamavali of Sri Vadirajatirtna[3]

Adhikarana–Namavali provides one line summary of each adhikarana; Pada and Adhyaya; By having 'namaha', atthe end of each and every line it serves the purpose of Namavali also.

(4) Brahmasutranyayasangraha[4] of Sri Sudhindratritha

Sri Sudhindratirtha the disciple of Sri Vijayindratirtha and the teacher of Sri Raghavendratirtha is one of the Dviata.luminarles having good number of works to his credit; Cheif of them are 1. Sadyukti Ratnakara, a commentary on Tarka–tandava of Sri Vyasaraja ; 2. Commentaries on the second and eleventh skandhas of Srimad Bhagavatapurana 3. Subhadraparinaya a play in 5 acts and (4) Sahityasamrajya, a commentary on Raghunathabhupaliyam.

Printed editions of Brahmasutranyayasangarha mention it as a work of Sri Vijayindratirtha.[5] But the number of manuscripts available at different collections as well as that of mine clearly ascribe this to Sri Sudhindratirtha ; this is furthe'r clarified by Sumatindratirtha's commentary on the last five verses mentioninig the number of sutras and adhikaranas in each Pada and Adhyaya, where in he clearly calls them as the compositions of Sri Sudhindratirtha.[6]

---

3 For a biographical note on Sri Vadiraja, the reader's attention is invited to my Introduction to the Publication of his Tirthaprabandha by Sri Man-Madhwaraddhantasamvardhinisabna. Sri Bhandarakere Math Ududi (1990).

4 Once printed by Parimala Publishing house, Nanjangud and subsequently included in Brahmasutranyayasangrahadi Prabandha Shatkam Published by Raghavendraswami Vrindavan office Manthralayam (1968).

5 श्रीमदानंदतीर्थेज्यश्रीशप्रीत्या अकार्ययम् ।
विजयींद्रेण यतिना सूत्राणां न्यायसंग्रहः ॥

6 अयमत्र संप्रदायः ।
सुधींद्रतीर्थश्रीपादकृताः संग्रहकारिकाः ।
व्याख्यास्यंते यथाबोधं समतींद्राख्यभिक्षणा ॥

Brahmasutranyayasangraha is a beautiful compendium of all the adhikaranas in anustubh verses; Again, it mentions the number of sutras and adhikaranas in each adhyaya and pada separatly; concluding five verses are specially important in this regard.

(5) Brahmasutradhikarnaratnamala of Sri Sudhindratirtha (1595–1623 AD)

It is again a work of the same nature as that of Nyaya sangraha; but provides greater details than the former.

न्यायाः अधिकरणानि । धीगाः ज्योतिपकरीत्या गणने नवाधिक त्रिंशत्संख्याः (39) आद्याध्यायगताः । द्वितीयाध्याये तु मेशाः (55) । तृतीयाध्यायगताः न्यायाः बुधाः (93) । चतुर्थाध्यायगा मृगाः (35) ।

एवमध्यायाधिकरणसंख्यामुक्त्वा पादनयसंख्यामाह । अर्केत्यादि । आद्यपादनयाः अर्काः (12) । तद्द्वितीयपादन्यायाः अद्रयः (7) तत्तृतीय-पादनयाः इंद्राः (14) । तत्तुरीयपादनया :अरयः (6) ।

द्वितीयाद्यपादनयाः रुद्राः (11) ; तद्द्वितीयपादनयाः अर्काः (12) । तत्तृतीयपादनयाः धियः (19) । तत्तुरीयपादनयाः अतिजगत्यः (13)

तृतीयाध्यायाद्यपादनयाः नखाः (20) । तद्द्वितीयपादनयाः नखाः (20) । तत्तृतीयपादनयाः रंभाः (42) । तत्तुरीयपादनयाः ईशाः (11) ।

चतुर्थाध्यायाद्यपादनयाः अष्ट (8) । तद्द्वितीयपादनयाः दश (10) । तत्त्तृतीयपाद नयाः अरयः (6) । तत्तुरीयपादनयाः ईशाः (11) ।

सर्वाङ्घ्रिगाः— षोडशपादगताः नयाः अधिकरणानि । एवं ब्रह्ममीमां-साशास्त्रनयाः श्रीरुद्राः (222) निष्पद्यंते ।

चतुरध्यायात्मक ब्रह्ममीमांसाशास्त्राधिकरणसंख्यामुक्त्वा सूत्रसंख्या-

माह । सूत्राणि भूषणम् । चतुःषष्ट्याधिकपंचशतसंख्याकानि (564) । एवं प्रतिज्ञाय गणयति । शालयः इति । अध्यायसूत्राणां संख्या—

प्रथमाध्याये शालयः (135) । द्वितीयाध्याये धीमयाः (159) । तृतीये निधयः (190) । तुरीये नदाः (80) ।

इमामेव सूत्रसंख्यां प्रत्येक पादगतसंख्यां गणयितुं सर्वांग्रिसूत्र संख्यामाह । योगरागेत्यादि ।

तत्र प्रथमाध्यायाद्यपादसूत्राणि योगाः (31); द्वितीयपादसूत्राणि रागाः (32) । तृतीयपादसूत्राणि गवी (43) । तुरीयपादसूत्रणि धीराः (29) । तथा प्रथमाध्यायसूत्राणि शालयः (135) ।

द्वितीयाद्यपादसूत्राणि जालाः (38) । द्वितीयपादसूत्राणि मेघाः (45) । तृतीयपादसूत्राणि गमाः (53) । तुरीयपादसूत्राणि गिरः (23) । एवं च द्वितीये सर्वाणि सूत्राणि धीमयाः (159) ।

तृतीयाद्यपादसूत्राणि धीराः (29) । तद्द्वितीयपादसूत्राणि रवाः (42) । तृतीयपादसूत्राणि जिताः (68) । तत्तुरोयपादसूत्राणि फणाः (51) । संति चैवं निधयः (190)

तुरीयाद्यपादसूत्राणि धियः (19) । तद्द्वितीयपादसूत्राणि रुद्राः (22) । तत्तृतीयपादसूत्राणि तपः (16) । तुरीयपादसूत्राणि गिरः (23) ।

आहत्य तुरीयाध्यायसूत्राणि नदाः (88) ।

तथा च ब्रह्मसूत्राणि चतुरध्यायगतानि पूर्णानि भूषणम् (564) । चतुःषष्ट्यधिकपंचशतमिति निगमनम् ।

ननु 'धीगाः' इति बुद्धिस्थाः गृह्यंते । कथमनेन संख्याप्रत्यायन-मुच्यते । ज्योतिःशास्त्रेण नियमेन कटपय वर्णा अत्र गणनीयाः

(6) Vishayavakyasangraha of Sri Dhirendratirtha (1785 A.D.)

Sri Dhirendratirtha successor of Sri Varandratirtha, is one of the most respected ascetics of Sri Raghavendra Swamy Math Jayaramacharya was his pre-sanyasa name. Commentary on Mahanarayanopanishad, Manyusukta, Ambhrunisukta. Gurugunastavana and Raghavendrastotra are some of his other works.

His Vishayavakyasangraha mentions the Vishayavakyas (sruti texts discussed and interpreted in each adhikarana) culled from the Bhashya, Tika and Tippanis there on; thus is indispensable for the students of the Brahmasutras.

Apart from the texts of these seven works, an appendix comprising of the beginning and the concluding verses of number of works on the sutra-prasthana such as Brahmasutrabhashya, Anuvyakhyana and Tikas and Tippanis is given.

'कादिनवकमेकं टादिनवकमपरम् । पादिपंचकमन्यत् याद्यष्टक'मिति गणनाप्रकारः । तथा च टकारमादिकृत्वा । गणने धकारो नवमो भवेदिति । तेन च नवसंख्या लक्षणीया । एवं ककारं प्रथमं विधाय संख्याने गकारस्तृतीय इति त्रित्वं ग्राह्यम् । तथा चादौ नवसंख्या तत्पृष्ठे त्रित्वसंख्या च अंते विन्यसनीया । व्युत्क्रमेण संख्यासंपादनकाले गणनमिति संप्रदायेन गणने 'धीरा' इति '39' संपद्यते । एवमन्यदूह्यम् ।

'अर्काद्रि' इत्यादौ लौकिक्या वैदिक्या प्रसिद्ध्या 'द्वादशादित्याः' सप्त कुलाचलाश्च ग्राह्या इति ।

'स विष्णुराह हि' 'तं ब्रह्मेत्याचक्षते' इति निरंतरसूत्रद्वये ब्रह्मपदसूचितसूत्राणां विष्णुशब्दगताक्षरसूचितसंपन्नत्वं तत्संख्या चतुःषड्युत्तर पंचशतीसंख्या इत्यभियुक्ता इति ॥

॥ इति श्रीमत्सुधींद्रतीर्थश्रीपादकृत न्यायसंग्रहादिश्लोकव्याख्या सुमतींद्रभिक्षुरचिता ॥

I hope this edition will be of great help to the students and the scholars of Indian philosophy in general and Dvaita philosophy in particular. Apart from some printed editions, number of manuscripts have also been consulted by me for this edition. Many of such manuscripts are from my own collection (Sri Jayatirtha Sanskrit manuscripts' library, Vyasanakere 583222) and some of them belong to prof. K. T. Pandurangi (Sri Vidyadhisha Sanskrit mss library, Bangalore) and to late Chikkerur Govindachar (Harapanahalli). I express my heart-felt thanks to all of them.

I am grateful to Prof. M. S. Katti, president, Sri S. A. N. Ranganathachar, Honorary Secretary and the other authorities of the S. M. S. O. Sabha fot giving the opportunity of preparing this volume to me.

Bangalore
18-12-91

Vyasanakere Prabhanjanacharya

|| श्रीः ||

श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीत-

ब्रह्मसूत्राणि

|| श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ||

|| प्रथमोऽध्यायः (समन्वयाध्यायः) ||

I अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकशब्दसमन्वयपादः

(१) जिज्ञासाधिकरणम्

1 ॐ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ* || १ ||

(२) जन्मा(द्य)धिकरणम्

2 ॐ जन्माद्यस्य यतः || २ ||

(३) शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

3 ॐ शास्त्रयोनित्वात् || ३ ||

(४) समन्वयाधिकरणम्

4 ॐ तत्तु समन्वयात् || ४ ||

(५) ईक्षत्यधिकरणम्

5 ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् || ५ ||

6 ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् || ६ ||

7 ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् || ७ ||

8 ॐ हेयत्वावचनाच्च || ८ ||

9 ॐ स्वाप्ययात् || ९ ||

10 ॐ गतिसामान्यात् || १० ||

11 ॐ श्रुतत्वाच्च || ११ ||

---

* प्रतिसूत्रं अंतेऽपि ॐकारः पठितव्यः ।

(६) आनन्दमयाधिकरणम्

12 ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

13 ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

14 ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

15 ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

16 ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

17 ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

18 ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

19 ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

(७) अन्तर(स्थत्वा)धिकरणम्

20 ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

21 ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

(८) आकाशाधिकरणम्

22 ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

(९) प्राणाधिकरणम्

23 ॐ अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

(१०) ज्योतिरधिकरणम्

24 ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

(११) गायत्र्यधिकरणम्

25 ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न
तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

26 ॐ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

27 ॐ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२७॥

(१२) अन्तर्यामि(पादांत्य)(अन्तिम)प्राणाधिकरणम्

28 ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

29 ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति
चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

30 ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

31 ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न
उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

II अन्यत्रप्रसिद्धलिंगात्मकशब्दसमन्वयपादः

(१) सर्वत्रप्रसिद्धा(सर्वगतत्वा)धिकरणम्

32 ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

33 ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

34 ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

35 ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

36 ॐ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

37 ॐ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

38 ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

39 ॐ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

(२) अत्तृत्वाधिकरणम्

40 ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

41 ॐ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

(३) गुहाधिकरणम्

42 ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

43 ॐ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

(४) अन्तराधिकरणम्

44 ॐ अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

45 ॐ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

46 ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

47 ॐ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

48 ॐ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

(५) अन्तर्याम्यधिकरणम्

49 ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

50 ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

51 ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

(६) अदृश्यत्वाधिकरणम्

52 ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

53 ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

54 ॐ रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

(७) वैश्वानराधिकरणम्

55 ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

56 ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

57 ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

58 ॐ अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

59 ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

60 ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥
61 ॐ अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥
62 ॐ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥
63 ॐ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

III उभयत्रप्रसिद्धनामलिंगात्मकशब्दसमन्वयपादः

(१) द्युभ्वाद्यधिकरणम्

64 ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥
65 ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥
66 ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥
67 ॐ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥
68 ॐ भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥
69 ॐ प्रकरणात् ॥ ६ ॥
70 ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

(२) भूमाधिकरणम्

71 ॐ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥
72 ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

(३) अक्षराधिकरणम्

73 ॐ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॥ १० ॥
74 ॐ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥
75 ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

(४) सदधिकरणम्

76 ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

(५) दहराधिकरणम्

77 ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

78 ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

79 ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

80 ॐ प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

81 ॐ इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

82 ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

83 ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

84 ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

(६) अनुकृत्यधिकरणम्

85 ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

86 ॐ अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥

(७) वामनाधिकरणम्

87 ॐ शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

88 ॐ हृद्यपेक्षाया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

(८) देवताधिकरणम्

89 ॐ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

90 ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

91 ॐ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

92 ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

93 ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

94 ॐ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

95 ॐ ज्योतिषि भावच्च ॥ ३२ ॥

96 ॐ भावं तु बादरायणोऽस्तिहि ॥ ३३ ॥

(९) अपशूद्राधिकरणम्

97 ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥३४॥
98 ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥
99 ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥
100 ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥
101 ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

(१०) कंपना(वज्रा)धिकरणम्

102 ॐ कंपनात् ॥ ३९ ॥

(११) जीवज्योतिर(ज्योति)धिकरणम्

103 ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

(१२) अव्याकृताकाशाधिकरणम्

104 ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

(१३) सुषुप्त्यधिकरणम्

105 ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

(१४) पत्य(ब्राह्मणा)धिकरणम्

106 ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

IV अन्यत्रैवप्रसिद्धनामलिंगात्मकशब्दसमन्वयपादः

(१) आनुमानिकाधिकरणम्

107 ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥
108 ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

109 ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

110 ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

111 ॐ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॥ ५ ॥

112 ॐ प्रकरणात् ॥ ६ ॥

113 ॐ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ७ ॥

114 ॐ महद्वच्च ॥ ८ ॥

115 ॐ चमसवदविशेषात् ॥ ९ ॥

(२) ज्योतिर(रुपक्रमा)धिकरणम्

116 ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ १० ॥

117 ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ ११ ॥

(३) नसंख्योपसंग्रहा(पंचजना)धिकरणम्

118 ॐ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥१२॥

119 ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १३ ॥

120 ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १४ ॥

(४) कारणत्वेना(आकाशा)धिकरणम्

121 ॐ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १५ ॥

(५) समाकर्षाधिकरणम्

122 ॐ समाकर्षात् ॥ १६ ॥

123 ॐ जगद्वाचित्वात् ॥ १७ ॥

124 ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥१८॥

125 ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः
प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १९ ॥

126 ॐ वाक्यान्वयात् ॥ २० ॥

127 ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २१ ॥

128 ॐ उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥ २२ ॥

129 ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २३ ॥

(६) प्रकृत्यधिकरणम्

130 ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २४ ॥

131 ॐ अभिध्योपदेशाच्च ॥ २५ ॥

132 ॐ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २६ ॥

133 ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २७ ॥

134 ॐ योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

(७) एतेनसर्वेव्याख्याता(सर्वव्याख्याना)धिकरणम्

135 ॐ एतेन सर्वे(ऽ)व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीत ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति प्रथमाध्यायः (समन्वयाध्यायः) ॥

॥ द्वितीयोऽ(अविरोधा)ध्यायः ॥

I युक्ति(तर्क)पादः

(१) स्मृत्यधिकरणम्

136 ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न
अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

137 ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

138 ॐ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

(२) न विलक्षणत्वाधिकरणम्

139 ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

140 ॐ दृश्यते तु ॥ ५ ॥

(३) अभिमान्यधिकरणम्

141 ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ६ ॥

142 ॐ दृश्यते च ॥ ७ ॥

(४) असदधिकरणम्

143 ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ८ ॥

144 ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ९ ॥

145 ॐ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ १० ॥

146 ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॥ ११ ॥

147 ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

148 ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

(५) भोक्त्र(ापत्त्य)धिकरणम्

149 ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

(६) तदनन्यत्वाधिकरणम्

150 ॐ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

151 ॐ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

152 ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १७ ॥

153 ॐ असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् १८

154 ॐ युक्तेः शब्दांतराच्च ॥ १९ ॥

155 ॐ पटवच्च ॥ २० ॥

156 ॐ यथा प्राणादिः ॥ २१ ॥

(७) इतरव्यपदेशाधिकरणम्

157 ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २२ ॥

158 ॐ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २३ ॥

159 ॐ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २४ ॥
160 ॐ उपसंहारदर्शनान्नेति चेत् क्षीरवद्धि ॥ २५ ॥
161 ॐ देवादिवदपि लोके ॥ २६ ॥
162 ॐ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २७ ॥

(८) श्रुति(शब्द)मूलत्वाधिकरणम्

163 ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २८ ॥
164 ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २९ ॥
165 ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॥ ३० ॥
166 ॐ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३१ ॥
167 ॐ विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ ३२ ॥

(९) न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम्

168 ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३३ ॥
169 ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३४ ॥

(१०) वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम्

170 ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥३५॥
171 ॐ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३६ ॥
172 ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३७ ॥

(११) सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्

173 ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

II द्वितीयः(समय)पादः

(१) रचनानुपपत्त्यधिकरणम्

174. ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

175 ॐ प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

176 ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

177 ॐ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

(२) अन्यत्राभावाधिकरणम्

178 ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

(३) अभ्युपगमाधिकरणम्

179 ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

(४) पुरुषाश्माधिकरणम्

180 ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

181 ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॥ ८ ॥

(५) अन्यथानुमित्यधिकरणम्

182 ॐ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

183 ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

(६) वैशेषिकाधिकरणम्

184 ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

185 ॐ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

186 ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

187 ॐ नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

188 ॐ रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

189 ॐ उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

190 ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

(७) समुदायाधिकरणम्

191 ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

192 ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्

193 ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥
194 ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥
195 ॐ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् २२
196 ॐ उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥
197 ॐ आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥
198 ॐ अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

(८) शून्या(असद्)धिकरणम्

199 ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥
200 ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥
201 ॐ नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥
202 ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

(९) अनुपलब्ध्यधिकरणम्

203 ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥
204 ॐ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥
205 ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

(१०) नैकस्मिन्नधिकरणम्

206 ॐ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥
207 ॐ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥
208 ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५
209 ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॥ ३६ ॥

(११) पत्युर(पशुपत्य)धिकरणम्

210 ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥
211 ॐ संबधानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥
212 ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

213 ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

214 ॐ अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

(१२) उत्पत्त्य(शक्त्य)धिकरणम्

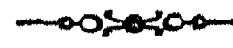
215 ॐ उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

216 ॐ न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

217 ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

218 ॐ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

III श्रुत्यविरोधपादः

(१) वियदधिकरणम्

219 ॐ न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

220 ॐ अस्ति तु ॥ २ ॥

221 ॐ गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

222 ॐ शब्दाच्च ॥ ४ ॥

223 ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

224 ॐ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

225 ॐ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

(२) मातरिश्वाधिकरणम्

226 ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

(३) असंभवाधिकरणम्

227 ॐ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

(४) तेजोऽधिकरणम्

228 ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

(५) अब्धिकरणम्

229 ॐ आपः ॥ ११ ॥

(६) पृथिव्यधिकरणम्

230 ॐ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॥ १२ ॥

(७) तदभिध्यानाधिकरणम्

231 ॐ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

(८) विपर्ययाधिकरणम्

232 ॐ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

(९) अंतराविज्ञाना(अन्तरा)धिकरणम्

233 ॐ अंतरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

234 ॐ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तः तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

(१०) आ(ना)त्माधिकरणम्

235 ॐ नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

(११) ज्ञाधिकरणम्

236 ॐ ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

237 ॐ युक्तेश्च ॥ १९ ॥

(१२) उत्क्रांत्यधिकरणम्

238 ॐ उत्क्रांतिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥

239 ॐ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २१ ॥

240 ॐ नाऽणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारत् ॥ २२ ॥

241 ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥

242 ॐ अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

243 ॐ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि २५

244 ॐ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥

(१३) व्यतिरेकाधिकरणम्

245 ॐ व्यतिरेको गंधवत् तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

(१४) पृथगुपदेशाधिकरणम्

246 ॐ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

247 ॐ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

(१५) यावदधिकरणम्

248 ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

(१६) पुंस्त्वाधिकरणम्

249 ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

250 ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽ-
न्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

(१७) कर्तृत्वाधिकरणम्

251 ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ॥ ३३ ॥

252 ॐ विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

253 ॐ उपादानात् ॥ ३५ ॥

254 ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

255 ॐ उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

256 ॐ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

257 ॐ समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

258 ॐ यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

259 ॐ परात् तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

260 ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ४२

(१८) अंशाधिकरणम्

261 ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

262 ॐ मंत्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

263 ॐ अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

264 ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

265 ॐ स्मरंति च ॥ ४७ ॥

266 ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥४८॥

267 ॐ असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

268 ॐ आभास एव च ॥ ५० ॥

(१९) अदृष्टाधिकरणम्

269 ॐ अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

270 ॐ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

271 ॐ प्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात् ॥ ५३ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

IV न्यायोपेतश्रुत्यविरोधपादः

(१) प्राणोत्पत्त्य(प्राणा)धिकरणम्

272 ॐ तथा प्राणाः ॥ १ ॥

273 ॐ गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

274 ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॥ ३ ॥

(२) तत्प्राग(मनोऽ)धिकरणम्

275 ॐ तत् प्राक् श्रुतेश्च ॥ ४ ॥

(३) तत्पूर्वकत्वा(वाग)धिकरणम्

276 ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ५ ॥

(४) सप्तगत्यधिकरणम्

277 ॐ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ६ ॥

278 ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ७ ॥

(५) अण्व(अणुत्वा)धिकरणम्

279 ॐ अणवश्च ॥ ८ ॥

(६) श्रेष्ठा(मुख्यप्राणा)धिकरणम्

280 ॐ श्रेष्ठश्च ॥ ९ ॥

281 ॐ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥

(७) चक्षुराद्यधिकरणम्

282 ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहसृष्ट्यादिभ्यः ॥ ११ ॥

283 ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ १२ ॥

(८) पञ्चवृत्त्यधिकरणम्

284 ॐ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १३ ॥

(९) अण्व(अणुश्वा)धिकरणम्

285 ॐ अणुश्च ॥ १४ ॥

(१०) ज्योतिराद्यधिकरणम्

286 ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १५ ॥

287 ॐ प्राणवता शब्दात् ॥ १६ ॥

288 ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १७ ॥

(११) त इन्द्रियाणीत्य(इंद्रिया)धिकरणम्

289 ॐ **त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १८ ॥**

290 ॐ **भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥**

291 ॐ **वैलक्षण्याच्च ॥ २० ॥**

(१२) संज्ञा(मूर्त्य)धिकरणम्

292 ॐ **संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २१ ॥**

(१३) मांसा(द्य)धिकरणम्

293 ॐ **मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २२ ॥**

294 ॐ **वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २३ ॥**

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीत ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः (अविरोधाध्यायः) ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः (साधनाध्यायः) ॥

I वैराग्य पादः

(१) तदन्तराधिकरणम्

295 ॐ **तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥**

(२) त्र्यात्मकत्वाधिकरणम्

296 ॐ **त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥**

(३) प्राणगत्यधिकरणम्

297 ॐ **प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥**

(४) अग्न्य(अग्न्यादिगत्य)धिकरणम्

298 ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

(५) प्रथमेऽश्रवणाधिकरणम्

299 ॐ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

(६) अश्रुतत्वाधिकरणम्

300 ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

(७) भाक्ताधिकरणम्

301 ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

(८) कृतात्ययाधिकरणम्

302 ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॥ ८ ॥

(९) यथेताधिकरणम्

303 ॐ यथेतमनेवं च ॥ ९ ॥

(१०) चरणाधिकरणम्

304 ॐ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः १०

305 ॐ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ११ ॥

306 ॐ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ १२ ॥

(११) अनिष्टाधिकरणम्

307 ॐ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १३ ॥

308 ॐ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ
तद्गतिदर्शनात् ॥ १४ ॥

309 ॐ स्मरंति च ॥ १५ ॥

(१२) अपिसप्ताधिकरणम्

310 ॐ अपि सप्त ॥ १६ ॥

(१३) तत्राप्यधिकरणम्

311 ॐ **तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १७ ॥**

(१४) विद्या(कर्मा)धिकरणम्

312 ॐ **विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १८ ॥**

(१५) न तृतीया(महातमोऽ)धिकरणम्

313 ॐ **न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १९ ॥**

314 ॐ **स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ २० ॥**

315 ॐ **दर्शनाच्च ॥ २१ ॥**

316 ॐ **तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २२ ॥**

317 ॐ **स्मरणाच्च ॥ २३ ॥**

(१६) तत्स्वाभाव्याधिकरणम्

318 ॐ **तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २४ ॥**

(१७) नातिचिरेणाधिकरणम्

319 ॐ **नातिचिरेण विशेषात् ॥ २५ ॥**

(१८) अन्याधिकरणम्

320 ॐ **अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २६ ॥**

321 ॐ **अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २७ ॥**

(१९) रेतोऽधिकरणम्

322 ॐ **रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २८ ॥**

(२०) योन्यधिकरणम्

323 ॐ **योनेः शरीरम् ॥ २९ ॥**

॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

II द्वितीयः (भक्ति)पादः

(१) सन्ध्याधिकरणम्

324 ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥
325 ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥
326 ॐ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥३॥
327 ॐ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

(२) पराभिध्यानाधिकरणम्

328 ॐ पराभिध्यानात् तु तिरोहितं
ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ ॥ ५ ॥

(३) देहयोगाधिकरणम्

329 ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॥ ६ ॥

(४) तदभावाधिकरणम्

330 ॐ तदभावो नाडिषु तच्छ्रुतेरात्मनि हि ॥ ७ ॥

(५) (अतः) प्रबोधाधिकरणम्

331 ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

(६) कर्मानुस्मृत्यधिकरणम्

332 ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

(७) मुग्धा(संपत्त्य)धिकरणम्

333 ॐ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

(८) नस्थानतोऽ(स्थानभेद)धिकरणम्

334 ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥
335 ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥
336 ॐ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

(९) अरूपवदधिकरणम्

337 ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

338 ॐ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

339 ॐ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

340 ॐ दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

(१०) उपमाधिकरणम्

341 ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

(११) अम्बुवदधिकरणम्

342 ॐ अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

(१२) वृद्धिह्रासाधिकरणम्

343 ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् २०

344 ॐ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

(१३) प्रकृतैताव(पालक)त्वाधिकरणम्

345 ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति
ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

(१४) तदव्यक्ताधिकरणम्

346 ॐ तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

347 ॐ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

348 ॐ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॥ २५ ॥

349 ॐ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २६ ॥

350 ॐ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २७ ॥

(१५) अहिकुण्डलाधिकरणम्

351 ॐ उभयव्यपदेशात्तु अहिकुण्डलवत् ॥ २८ ॥

352 ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २९ ॥

353 ॐ पूर्ववद्वा ॥ ३० ॥
354 ॐ प्रतिषेधाच्च ॥ ३१ ॥

(१६) परमतोऽ(परानंद)धिकरणम्

355 ॐ परमतः सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३२ ॥
356 ॐ तद्दर्शनात् ॥ ३३ ॥
357 ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३४ ॥

(१७) स्थानविशेषा(वेशेष्या)धिकरणम्

358 ॐ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३५ ॥
359 ॐ उपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

(१८) तथान्यद(प्रतिषेधा)धिकरणम्

360 ॐ तथाऽन्यत्प्रतिषेधात् ॥ ३७ ॥

(१९) सर्वगतत्वाधिकरणम्

361 ॐ अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॥ ३८ ॥

(२०) फलाधिकरणम्

362 ॐ फलमत उपपत्तेः ॥ ३९ ॥
363 ॐ श्रुतत्वाच्च ॥ ४० ॥
364 ॐ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४१ ॥
365 ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

III तृतीयः (उपासना)पादः

(१) सर्ववेदान्ताधिकरणम्

366 ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

367 ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

368 ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि
समाचारे अधिकाराच्च ॥ ३ ॥

369 ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॥ ४ ॥

370 ॐ दर्शयति च ॥ ५ ॥

(२) उपसंहाराधिकरणम्

371 ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ६ ॥

372 ॐ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ७ ॥

373 ॐ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ८ ॥

374 ॐ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ९ ॥

(३) प्राप्त्यधिकरणम्

375 ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॥ १० ॥

(४) सर्वाभेदाधिकरणम्

376 ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ११ ॥

(५) आनन्दाद्यधिकरणम्

377 ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ १२ ॥

(६) प्रियशिरस्त्वाधिकरणम्

378 ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥१३॥

(७) इतरा(फलासाम्या)धिकरणम्

379 ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १४ ॥

(८) आध्यानाधिकरणम्

380 ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १५ ॥

381 ॐ आत्मशब्दाच्च ॥ १६ ॥

(९) आत्मगृहीत्यधिकरणम्

382 ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १७ ॥

(१०) अन्वयाधिकरणम्

383 ॐ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १८ ॥

(११) कार्या(ख्याना)धिकरणम्

384 ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १९ ॥

(१२) समानाधिकरणम्

385 ॐ समान एवं चाभेदात् ॥ २० ॥

386 ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २१ ॥

(१३) न वा (विशेषा)धिकरणम्

387 ॐ न वा विशेषात् ॥ २२ ॥

388 ॐ दर्शयति च ॥ २३ ॥

(१४) सम्भृत्यधिकरणम्

389 ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २४ ॥

(१५) पुरुषविद्याधिकरणम्

390 ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २५ ॥

(१६) वेधाद्यधिकरणम्

391 ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २६ ॥

(१७) हान्य(मुक्त्योपासना)धिकरणम्

392 ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्
कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् ॥ २७ ॥

393 ॐ सांपराये तर्तव्याभावात् तथाह्यन्ये ॥ २८ ॥

(१८) छन्दाधिकरणम्

394 ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २९ ॥

395 ॐ गतेरर्थवत्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥

396 ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३१ ॥

(१९) अनियमाधिकरणम्

397 ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ३२

(२०) यावदधिकरणम्

398 ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३३ ॥

399 ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः
सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् ॥ ३४ ॥

(२१) इयदामननाधिकरणम्

400 ॐ इयदामननात् ॥ ३५ ॥

401 ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत् तदुक्तम् ॥ ३६ ॥

402 ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३७ ॥

(२२) व्यतिहाराधिकरणम्

403 ॐ व्यतिहारो विशिंषंति हीतरवत् ॥ ३८ ॥

(२३) सत्याधिकरणम्

404 ॐ सैव हि सत्यादयः ॥ ३९ ॥

(२४) कामाधिकरणम्

405 ॐ कामादिरत्र तत्र चायनतादिभ्यः ॥ ४० ॥

406 ॐ आदरादलोपः ॥ ४१ ॥

407 ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॥ ४२ ॥

(२५) निर्धारणाधिकरणम्

408 ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः
पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४३ ॥

(२६) प्रदानाधिकरणम्

409 ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॥ ४४ ॥

(२७) लिङ्गभूयस्त्वा(गुरुप्रसादा)धिकरणम्

410 ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४५ ॥

(२८) पूर्वविकल्पाधिकरणम्

411 ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ४६ ॥

412 ॐ अतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥

(२९) विद्याधिकरणम्

413 ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४८ ॥

414 ॐ दर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

(३०) श्रुत्याद्य(अबाधा)धिकरणम्

415 ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ५० ॥

(३१) अनुबन्धाधिकरणम्

416 ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॥ ५१ ॥

(३२) प्रज्ञान्तराधिकरणम्

417 ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्वाद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॥ ५२ ॥

(३३) न सामान्याधिकरणम्

418 ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ५३

(३४) परेणाधिकरणम्

419 ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ५४

(३५) एकाधिकरणम्

420 ॐ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५५ ॥

421 ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५६ ॥

(३६) अङ्गा(वबद्धा)धिकरणम्

422 ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५७ ॥

423 ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५८ ॥

(३७) भूमाधिकरणम्

424 ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५९ ॥

(३८) नाना(शब्दा)धिकरणम्

425 ॐ नाना शब्दादिभेदात् ॥ ६० ॥

(३९) विकल्पाधिकरणम्

426 ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ६१ ॥

(४०) काम्याधिकरणम्

427 ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्
न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६२ ॥

(४१) अङ्गाधिकरणम्

428 ॐ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६३ ॥

429 ॐ शिष्टेश्च ॥ ६४ ॥

430 ॐ समाहारात् ॥ ६५ ॥

431 ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६६ ॥

(४२) नवाऽधिकरणम्

432 ॐ न वा तत्सहभावश्रुतेः ॥ ६७ ॥

433 ॐ दर्शनाच्च ॥ ६८ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

IV चतुर्थः (अपरोक्षज्ञान)पादः

(१) पुरुषार्थाधिकरणम्

434 ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥
435 ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥२॥
436 ॐ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥
437 ॐ तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥
438 ॐ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥
439 ॐ तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥
440 ॐ नियमाच्च ॥ ७ ॥
441 ॐ अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥
442 ॐ तुल्यं तु दर्शनात् ॥ ९ ॥

(२) असार्वत्रिक्य(अधिकारा)धिकरणम्

443 ॐ असार्वत्रिकी ॥ १० ॥
444 ॐ विभागः शतवत् ॥ ११ ॥
445 ॐ अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

(३) अविशेषाधिकरणम्

446 ॐ नाविशेषात् ॥ १३ ॥

(४) स्तुत्य(कामाचारा)धिकरणम्

447 ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥
448 ॐ कामकारेण चैके ॥ १५ ॥
449 ॐ उपमर्दं च ॥ १६ ॥
450 ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥
451 ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

452 ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

453 ॐ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

454 ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

455 ॐ भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

456 ॐ परिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

457 ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥

458 ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

459 ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

460 ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु
तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ १७ ॥

461 ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

462 ॐ अबाधाच्च ॥ २९ ॥

463 ॐ अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

464 ॐ शब्दाश्चातोऽकामचारे ॥ ३१ ॥

465 ॐ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

466 ॐ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

(५) उभयलिङ्गाधिकरणम्

467 ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

468 ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

469 ॐ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

470 ॐ अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

471 ॐ विशेषानुग्रहं च ॥ ३८ ॥

472 ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

473 ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि
नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

(६) आधिकारिकाधिकरणम्

474 ॐ **न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥४१॥**

475 ॐ **उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत् तदुक्तम् ॥ ४२ ॥**

476 ॐ **बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥**

(७) स्वाम्य(फलश्रुत्य)धिकरणम्

477 ॐ **स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥**

478 ॐ **आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥४५॥**

479 ॐ **सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥**

(८) कृत्स्नभावाधिकरणम्

480 ॐ **कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥**

481 ॐ **मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥**

(९) अनाविष्काराधिकरणम्

482 ॐ **अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥**

(१०) ऐहिकाधिकरणम्

483 ॐ **ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥**

(११) मुक्तिफलाधिकरणम्

484 ॐ **एवं मुक्तिफलानियमः तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥**

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीत ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति तृतीयाध्यायः (साधनाध्यायः) ॥

॥ चतुर्थोध्यायः(फलाध्यायः) ॥

I कर्मक्षय पादः

(१) आवृत्त्यधिकरणम्

485 ॐ **आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥**

486 ॐ **लिङ्गाच्च ॥ २ ॥**

(२) आत्मा(आत्मोपगमा)धिकरणम्

487 ॐ **आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयंति च ॥ ३ ॥**

(३) (न) प्रतीकाधिकरणम्

488 ॐ **न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥**

(४) ब्रह्मा(दृष्ट्य)धिकरणम्

489 ॐ **ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥**

(५) आदित्या(दिमत्य)धिकरणम्

490 ॐ **आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥**

(६) आसीना(आसना)धिकरणम्

491 ॐ **आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥**

492 ॐ **ध्यानाच्च ॥ ८ ॥**

493 ॐ **अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥**

494 ॐ **स्मरंति च ॥ १० ॥**

495 ॐ **यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥**

(७) (आ)प्रायणाधिकरणम्

496 ॐ **आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥**

(८) तदधिगमाधिकरणम्

497 ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्
498 ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥
499 ॐ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥
500 ॐ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥
501 ॐ अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥
502 ॐ यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥
503 ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपत्स्यते ॥ १९ ॥

॥ इति चतुर्था(फला)ध्यायस्य प्रथमः (कर्मक्षय)पादः ॥

II उत्क्रांति पादः

(१) वाग(वाङ्मनसा)धिकरणम्

504 ॐ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥
505 ॐ अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

(२) मनःप्राणा(मनोऽ)धिकरणम्

506 ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

(३) अध्यक्षाधिकरणम्

507 ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

(४) भूताधिकरणम्

508 ॐ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

(५) नैकस्मिन्न(अनेकलया)धिकरणम्

509 ॐ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

(६) समनाधिकरणम्

510 ॐ समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चापेक्ष्य ॥ ७ ॥
511 ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥
512 ॐ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥
513 ॐ नोपमर्देनातः ॥ १० ॥
514 ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥
515 ॐ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥
516 ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥
517 ॐ स्मर्यते च ॥ १४ ॥

(७) परा(परलया)धिकरणम्

518 ॐ तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

(८) अविभागाधिकरणम्

519 ॐ अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

(९) तदोको(हृदयाग्रा)ज्वलनाधिकरणम्

520 ॐ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया
521 ॐ रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥
522 ॐ निशि नेति चेन्न संबन्धात् ॥ १९ ॥
523 ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ २० ॥
524 ॐ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २१ ॥

(१०) योग्य(प्रतिस्मरणा)धिकरणम्

525 ॐ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २२ ॥

॥ इति चतुर्था(फला)ध्यायस्य द्वितीयः (उत्क्रांति)पादः ॥

III मार्गपादः

(१) अर्चिराद्यधिकरणम्

526 ॐ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

(२) वायु(शब्द)गत्यधिकरणम्

527 ॐ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

(३) तटिदधिकरणम्

528 ॐ तटितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

(४) आतिवाहिकाधिकरणम्

529 ॐ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

530 ॐ उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

(५) वैद्युताधिकरणम्

531 ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

(६) कार्यप्राप्त्य(कार्या)धिकरणम्

532 ॐ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

533 ॐ विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

534 ॐ सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

535 ॐ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातःपरमभिधानात् ॥ १० ॥

536 ॐ स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

537 ॐ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

438 ॐ दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

539 ॐ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

540 ॐ अप्रतीकालम्बनान् नयतीति बादरायणः
उभयथा च दोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

541 ॐ विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

॥ इति चतुर्था(फला)ध्यायस्य तृतीयः (मार्ग)पादः ॥

IV भोग पादः

(१) संपद्या(आत्मसंपत्त्य)धिकरणम्

542 ॐ संपद्याविहाय स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

(२) मुक्ताधिकरणम्

543 ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

(३) आत्माधिकरणम्

544 ॐ आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

(४) अविभागाधिकरणम्

545 ॐ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

(५) ब्राह्मा(चितिमात्रा)धिकरणम्

546 ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

547 ॐ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

548 ॐ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ७

(६) संकल्पाधिकरणम्

549 ॐ संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

(७) अनन्याधिपत्यधिकरणम्

550 ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

(८) अभावा(उभयविधभोगा)धिकरणम्

551 ॐ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

552 ॐ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॥ ११ ॥

553 ॐ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

554 ॐ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

555 ॐ भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥
556 ॐ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥
557 ॐ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

(९) जगद्व्यापारा(सर्वकामा)धिकरणम्

558 ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॥ १७ ॥
559 ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १८ ॥
560 ॐ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः
561 ॐ विकारावर्ति च तथा हि दर्शयति ॥ २० ॥

(१०) (ऐकरूप)स्थित्यधिकरणम्

562 ॐ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २१ ॥
563 ॐ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २२ ॥

(११) अनावृत्त्यधिकरणम्

564 ॐ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २३ ॥

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीत ब्रह्मसूत्रे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः (भोग)पादः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः (फलाध्यायः) ॥

॥ श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीत ब्रह्मसूत्राणि ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

2. श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितं

॥ श्रीमदणुभाष्यम् ॥

नारायणं गुणैः सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम् ।
ज्ञेयं गम्यं गुरूंश्चापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ॥ १ ॥

विष्णुरेव विजिज्ञास्यः सर्वकर्ताऽऽगमोदितः ।
समन्वयादीक्षतेश्च पूर्णानंदोऽतरः खवत् ॥ २ ॥

प्रणेता ज्योतिरित्याद्यैः प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु ।
उच्यते विष्णुरेवैकः सर्वैः सर्वगुणत्वतः ॥ ३ ॥

सर्वगोऽत्ता नियंता च दृश्यत्वाद्युज्झितः सदा
विश्वजीवांतरत्वाद्यैर्लिंगैः सर्वैर्युतः स हि ॥ ४ ॥

सर्वाश्रयः पूर्णगुणः सोऽक्षरः सन् हृदब्जगः ।
सूर्यादिभासकः प्राणप्रेरको दैवतैरपि ॥ ५ ॥

ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः कंपकोऽन्यश्च जीवतः ।
पतित्वादिगुणैर्युक्तस्तदन्यत्र च वाचकैः ॥ ६ ॥

मुख्यतः सर्वशब्दैश्च वाच्य एको जनार्दनः ।
अव्यक्तः कर्मवाक्यैश्च वाच्य एकोऽमितात्मकः ॥ ७ ॥

अवांतरं कारणं च प्रकृतिः शून्यमेव च ।
इत्याद्यन्यत्र नियतैरपि मुख्यतयोदितः ।
शब्दैरतोऽनंतगुणो यच्छब्दा योगवृत्तयः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमदणुभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात् स्मृतयो न गुणान् हरेः ।
निषेद्धुं शक्नुयुर्वेदा नित्यत्वान्मानमुत्तमम् ॥ ९ ॥
देवतावचनादा(न्ना)पो वदंतीत्यादिकं वचः ।
नायुक्तवाद्यसन्नैव कारणं दृश्यते क्वचित् ॥ १० ॥
असज्जीवप्रधानादिशब्दा ब्रह्मैव नापरम् ।
वदंति कारणत्वेन क्वापि पूर्णगुणो हरिः ॥ ११ ॥
स्वातंत्र्यात् सर्वकर्तृत्वात् नायुक्तं तद्वदेच्छ्रुतिः ।
भ्रांतिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ॥ १२ ॥
न तद्विरोधाद्वचनं वैदिकं शंक्यतां व्रजेत् ।
आकाशादि समस्तं च तज्जं तेनैव लीयते ॥ १३ ॥
सोऽनुत्पत्तिलयः कर्ता जीवस्तद्वशगः सदा ।
तदाभासो हरिः सर्वरूपेष्वपि समः सदा ॥ १४ ॥
मुख्यप्राणश्चेंद्रियाणि देहश्चैव तदुद्भव(वा)ः ।
मुख्यप्राणवशे सर्वं स विष्णोर्वशगः सदा ॥ १५ ॥
सर्वदोषोज्झितस्तस्माद्भगवान् पुरुषोत्तमः ।
उक्ता गुणाश्चाविरुद्धास्तस्य वेदेन सर्व(था)शः ॥ १६ ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमदणुभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

शुभेन कर्मणा स्वर्गं निरयं च विकर्मणा ।
मिथ्याज्ञानेन च तमो ज्ञानेनैव परं पदम् ॥ १७ ॥

याति तस्माद्विरक्तः सन् ज्ञानमेव समाश्रयेत् ।
सर्वावस्थाप्रेरकश्च सर्वरूपेष्वभेदवान् ॥ १८ ॥

सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेश्वरः ।
तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ १९ ॥

सच्चिदानंद आत्मेति मानुषैस्तु(श्च) सुरेश्वरैः ।
यथाक्रमं बहुगुणैर्ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः ॥ २० ॥

उपास्यः सर्ववेदैश्च सर्वैरपि यथाबलम् ।
ज्ञेयो विष्णुर्विशेषस्तु ज्ञाने स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २१ ॥

सर्वेऽपि पुरुषार्थाः स्युर्ज्ञानादेव न संशयः ।
न लिप्यते ज्ञानवांश्च सर्वदोषैरपि क्वचित् ॥ २२ ॥

गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिह्रासौ विमुक्तिगौ ।
नृणां सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रमम् ॥ २३ ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमदणुभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

विष्णुर्ब्रह्म तथा दातेत्येवं नित्यमुपासनम् ।
कार्यमापद्यपि ब्रह्म तेन यात्यपरोक्षताम् ॥ २४ ॥

प्रारब्धकर्मणोऽन्यस्य ज्ञानादेव परिक्षयः ।
अनिष्टस्योभयस्यापि सर्वस्यान्यस्य भोगतः ॥ २५ ॥

उत्तरेषूत्तरेष्वेव(वं) यावद्वायुं विमुक्तिगाः ।
प्रविश्य भुंजते भोगांस्तदंतर्बहिरेव वा ॥ २६ ॥

वायुर्विष्णुं प्रविश्यैव भोगश्चैवोत्तरोत्तरम् ।
उत्क्रम्य मानुषा मुक्तिं यांति देहक्षयात् सुराः ॥ २७ ॥

अर्चिरादिपथा वायुं प्राप्य तेन जनार्दनम् ।
यांत्युत्तमा नरोच्चाद्या ब्रह्मलोकात् सहामुना ॥ २८ ॥

यथासंकल्पभोगाश्च चिदानंदशरीरिणः ।
जगत्सृष्ट्यादिविषये महासामर्थ्यमप्यृते ॥ २९ ॥

यथेष्टशक्तिमंतश्च विना स्वाभाविकोत्तमान् ।
अनन्यवशगाश्चैव वृद्धिह्रासविवर्जिताः ।
दुःखादिरहिता नित्यं मोदंतेऽविरतं सुखम् ॥ ३० ॥

पूर्णप्रज्ञेन मुनिना सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ।
कृतोऽयं प्रीयतां तेन परमात्मा रमापतिः ॥ ३१ ॥

नमो नमोऽशेषदोषदूरपूर्णगुणात्मने ।
विरिंचिशर्वपूर्वेड्यवंद्याय श्रीवराय ते ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचित श्रीमदणुभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितं श्रीमदणुभाष्यम्* ॥

*'अणुवेदांतः', 'संग्रहभाष्यम्, 'भाष्यसंग्रहः' 'सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः' इत्यस्यैव नामांतराणि ।

3. श्रीवादिराजतीर्थश्रीचरणविरचिता

॥ (ब्रह्मसूत्र)अधिकरणनामावलिः ॥

(संक्षेपतो ब्रह्मसूत्रभाष्याधिकरणार्थवत्तया परमात्मनो नम्यत्वोक्तिः क्रियते)

1 ॐ विशिष्टाधिकारिकमोक्षफलकजिज्ञासागोचराय नमः ॐ १

2 ॐ जगज्जन्माद्यष्टकर्त्रे नमः २

3 ॐ वेदादिसकलशास्त्रजनितनिखिलजगज्जन्मादि-
कारणत्वप्रमागोचराय नमः ३

4 ॐ उपक्रमादिलिङ्गकनिखिलशास्त्रतात्पर्यगोचराय नमः ४

5 ॐ सर्वशब्दमुख्यवाच्याय नमः ५

ॐ अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकाशेषशब्दसमन्वयप्रतिपादक-
पादप्रतिपाद्याय नमः ६

6 ॐ आनन्दमयादिगुणसामान्यवाच्यानन्दादिगुण-
वाचिशब्दसमन्वयगोचराय नमः ७

7 ॐ सर्वान्तस्थेन्द्राद्यशेषाधिदैवगतशब्दवाच्याय नमः ८

8 ॐ आकाशाद्याधिभौतिकसर्वशब्दवाच्याय नमः ९

9 ॐ प्राणाद्यशेषाध्यात्मिकसर्वशब्दवाच्याय नमः १०

10 ॐ कर्णाद्यगोचरज्योतिषे नमः ११

11 ॐ गायत्रीशब्दवाच्याय नमः १२

12 ॐ त्रिविधोपासनागोचरप्राणशब्दवाच्याय नमः १३

॥ इति प्रथमा(समन्वया)ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

---

* प्रत्यधिकरणं अंतेऽपि ॐकारः पठितव्यः ।

13 ॐ सर्वगताय नमः १
14 ॐ चराचरात्त्रे नमः २
15 ॐ गुहांप्रविष्टत्वप्रयुक्तसुकृतफलभोक्त्रे नमः ३
16 ॐ अक्ष्यादित्याद्यन्तस्थाय दिव्यदृष्टिगोचराय नमः ४
17 ॐ सर्वान्तर्यामिणे नमः ५
18 ॐ अदृश्यत्वादिगुणकाय नमः ६
19 ॐ पाचकत्वादिमद्वैश्वानराय नमः ७

ॐ अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकाशेषशब्दवाच्याय नमः ॐ

॥ इति प्रथमा(समन्वया)ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

20 ॐ द्युभ्याद्यायतनाय नमः १
21 ॐ भूम्ने नमः २
22 ॐ अक्षराय नमः ३
23 ॐ सते नमः ४
24 ॐ हृत्पद्मस्थाय नमः ५
25 ॐ आनुकूल्येन गृह्यमाणाय नमः ६
26 ॐ ईशानाय नमः ७
27 ॐ ब्रह्मविद्याधिकारिदेवोपास्याय नमः ८
28 ॐ शूद्राद्यैर्वेदविद्याविज्ञेयाय नमः ९
29 ॐ वज्राय नमः १०
30 ॐ ज्योतिषे नमः ११
31 ॐ आकाशाय नमः १२
32 ॐ स्वप्नादिद्रष्ट्रे असङ्गाय नमः १३
33 ॐ नित्यमहिम्ने ब्राह्मणाय नमः १४

ॐ उभयत्रप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकाशेषशब्दवाच्याय नमः ॐ

॥ इति प्रथमा(समन्वया)ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

34 ॐ अव्यक्ताय नमः १
35 ॐ कर्मतदङ्गवाचिज्योतिष्टोमवसन्तादिशब्दवाच्याय नमः २
36 ॐ बहुत्वसंख्याविशिष्टवाचिपञ्चजनादिशब्दवाच्याय नमः ३
37 ॐ अवान्तरकारणवाच्याकाशादिशब्दवाच्याय नमः ४
38 ॐ सकललौकिकवैदिकशब्दपरममुख्यार्थाय नमः ५
39 ॐ प्रकृत्याद्यशेषस्त्रीलिङ्गशब्दवाच्याय नमः ६
40 ॐ निषेधमुखवेदशब्दवाच्यसदादिशब्दवाच्यायाशेषस्वरवर्ण-पदवाक्यात्मकाशेषशास्त्रयोनये जगज्जन्मादिकर्तृत्वमुखा-नन्तगुणाय नमः ७

ॐ अन्यत्रैव प्रसिद्धाशेषशब्दवाच्याय नमः ॐ

॥ इति प्रथमाध्याय(समन्वयध्याय)स्य चतुर्थः पादः ॥

द्वितीयाध्या(अविरोधाध्या)यः

ॐ सकलविरोधशून्यसमन्वयगोचराय नमः ॐ

41 ॐ अप्रमाणावैदिकस्मृत्यविरुद्धकारणत्ववते नमः १
42 ॐ फलाविसंवाद्यनित्यविलक्षणवेदगोचराय नमः २
43 ॐ जडत्वयुक्त्यविरुद्धमृदाद्यभिमानिवक्तृत्वपरवेदगोचराय नमः
44 ॐ विश्वप्रागभावकर्तृत्वसाधकयुक्त्यविरुद्धकर्तृत्ववते नमः ४
45 ॐ जीवाभिन्नत्वयुक्त्यविरुद्धसर्वकर्तृत्ववते नमः ५
46 ॐ स्वतन्त्रसाधनान्तरसापेक्षत्वयुक्त्यविरुद्धस्वतन्त्रकर्तृत्ववते नमः ६
47 ॐ जीवकर्तृत्वयुक्त्यविरुद्धकारणत्ववते नमः ७
48 ॐ सर्वशक्तिप्रसक्त्यादियुक्त्यविरुद्धकर्तृत्ववते नमः ८
49 ॐ निष्फलत्वादियुक्त्यविरुद्धकर्तृत्ववते नमः ९
50 ॐ वैषम्यादिदोषप्राप्तिरूपयुक्त्यविरुद्धसर्वकर्तृत्ववते नमः १०
51 ॐ चेतनत्वयुक्त्यविरुद्धसर्वगुणपूर्णत्ववते नमः ११

ॐ सर्वयुक्त्यविरुद्धगुणपूर्णत्ववते नमः ॐ

॥ इति द्वितीया(अविरोधा)ध्यायस्य प्रथमः(युक्ति)पादः ॥

52 ॐ निरीश्वरसांख्यसमयाविरुद्धकारणत्ववते नमः १
53 ॐ सेश्वरसांख्यसमयाविरुद्धस्वतःकर्तृत्ववते नमः २
54 ॐ चार्वाकसमयाविरुद्धजगत्कारणत्ववते नमः ३
55 ॐ पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृत्वसमयाविरुद्धकारणत्ववते नमः ४
56 ॐ प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्वसमयाविरुद्धजगत्कर्तृत्ववते नमः ५
57 ॐ वैशेषिकादिसमयाविरुद्धसर्वगुणपूर्णत्ववते नमः ६
58 ॐ वैभाषिकसौत्रान्तिकसमयाविरुद्धजगत्कर्तृत्ववते नमः ७
59 ॐ शून्यसमयाविरुद्धजगत्कारणत्ववते नमः ८
60 ॐ विज्ञानवादिसमयाविरुद्धजगत्कारणत्ववते नमः ९
61 ॐ जैनसमयाविरुद्धजगत्कारणत्ववते नमः १०
62 ॐ पाशुपतमताविरुद्धजगत्कारणत्ववते नमः ११
63 ॐ शक्तिमताविरुद्धजगत्कारणत्ववते नमः १२

ॐ सर्वकुसमयाविरुद्धजगत्कर्तृत्ववते नमः ॐ

॥ इति द्वितीया(अविरोधा)ध्यायस्य द्वितीयः(समय)पादः ॥

---

64 ॐ आकाशोत्पत्तिश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १
65 ॐ मुख्यवायूत्पत्तिश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः २
66 ॐ स्वोत्पत्तिश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ३
67 ॐ तेजोजन्मश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ४
68 ॐ अब्जन्मश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ५
69 ॐ द्वारविषयश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ६
70 ॐ स्वाकर्तृकजगत्संहारश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः
71 ॐ अधिभूतादिसंहारकश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः
72 ॐ अधिभूतादिलयक्रमश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः
73 ॐ स्वलयश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १०

74 ॐ जीवजन्मश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ११
75 ॐ जीवपरिमाणश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १२
76 ॐ जीवसांशत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १३
77 ॐ जीवैक्यश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १४
78 ॐ जीवनित्यत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १५
79 ॐ जीवस्वरूपश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १६
80 ॐ जीवकर्तृत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १७
81 ॐ जीवेशांशत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १८
82 ॐ जीवप्रतिबिम्बत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १९

ॐ इति श्रुतिपरस्पराविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ॐ

॥ इति द्वितीया(अविरोध)ध्यायस्य तृतीयः (परस्परश्रुत्यविरोध)पादः ॥

---

83 ॐ इन्द्रियोत्पत्तिश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १
84 ॐ मनोजन्मश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः २
85 ॐ वागुत्पत्तिश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्ययगोचराय नमः ३
86 ॐ प्राणसंख्याश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ४
87 ॐ प्राणपरिमाणश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ५
88 ॐ मुख्यप्राणजन्मश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ६
89 ॐ मुख्यप्राणपारतन्त्र्यश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः
90 ॐ दासप्राणश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ८
91 ॐ प्राणाणुत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ९
92 ॐ जीवकरणत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १०
93 ॐ मुख्यप्राणस्येन्द्रियत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः
94 ॐ प्रपञ्चस्रष्टृत्वश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः १२

95 ॐ शरीरकारणविषयश्रुत्यविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः

ॐ इति न्यायोपेतश्रुतिपरस्पराविरोधप्रयोज्यसमन्वयगोचराय नमः ॐ

॥ इति द्वितीया(अविरोधा)ध्यायस्य चतुर्थः (न्यायोपेतश्रुत्यविरोध)पादः ॥

तृतीयाध्या(साधनाध्या)यः

ॐ वैराग्यादिप्रसादान्तसाधनप्राप्याय नमः ॐ

ॐ भक्तिदार्ढ्यप्रयोजकवैराग्यगम्याय नमः ॐ

96 ॐ भूताबियोगप्रयोज्यसार्थक्यवत्साधनगम्याय नमः १

97 ॐ समस्तभूतावियोगप्रयोज्यसार्थक्यवत्साधनगम्याय नमः २

98 ॐ प्राणगत्यविनाभूतावियोगप्रयोज्यसार्थक्यवत्साधनगम्याय नमः ३

99 ॐ विशेषप्रमाणोक्तभूतावियोगप्रयोज्यसार्थक्यवत्साधनगम्याय नमः ४

100 ॐ श्रद्धाशब्दोपलक्षितभूतावियोगप्रयोज्यसार्थक्यवत्साधन-गम्याय नमः ५

101 ॐ अथहैनमितिश्रूत्युक्तभूतावियोगप्रयोज्यसार्थक्यवत्साधन-गम्याय नमः ६

102 ॐ वैराग्यादिव्यतिरिक्तकर्मागम्याय नमः ७

103 ॐ अवश्यानुष्ठेयवैराग्यादिसाधनगम्याय नमः ८

104 ॐ स्वर्गादीगतिक्लेशिताज्ञानप्रयोज्यवैराग्यगम्याय नमः ९

105 ॐ गतागतक्लेशिताज्ञानप्रयोज्यकाम्यकर्मवैराग्यगम्याय नमः

106 ॐ अज्ञानिमात्रसाधारणगतागतदुःखज्ञानप्रयोज्यवैराग्यगम्याय नमः ११

107 ॐ भगवद्द्वेषादिगतिनित्यनिरयसाधनताज्ञानप्रयोज्यवैराग्य-गम्याय नमः १२

108 ॐ नरकगतसदुःखताज्ञानप्रयोज्यवैराग्यगम्याय नमः १३
109 ॐ गत्यस्वातन्त्र्यप्रयोज्यवैराग्यगम्याय नमः १४
110 ॐ अंधेतमसिदुःखविशिष्टत्वज्ञानप्रयोज्याति-
वैराग्यगम्याय नमः १५
111 ॐ कर्मिगतधूमादिदेवताभावाप्रयोजकताज्ञानप्रयोज्य-
वैराग्यगम्याय नमः १६
112 ॐ स्वर्गावरोहोत्तराचिरगर्भवासप्राप्तिज्ञानप्रयोज्य
वैराग्यगम्याय नमः १७
113 ॐ व्रीह्यादिभावनिरासप्रयोज्यप्रामाण्यवद्वेदविहित-
वैराग्यगम्याय नमः १८
114 ॐ स्वर्गावरोहोत्तरपितृप्रवेशज्ञानप्रयोज्यवैराग्यगम्याय नमः
115 ॐ पितृद्वारा मातृयोनिप्रवेशज्ञानासाध्यातिवैराग्यगम्याय नमः

॥ इति तृतीया(साधना)ध्यायस्य प्रथमः (वैराग्य)पादः ॥

ॐ भक्तिलक्षणसाधनगम्याय नमः ॐ

116 ॐ भक्तिप्रयोजकस्वप्ननियामकत्वमहिम्ने नमः १
117 ॐ भक्तिप्रयोजकस्वप्नतिरोधाननियामकत्वमहिम्ने नमः २
118 ॐ भक्तिप्रयोजकजाग्रत्प्रवर्तकत्वमहिम्ने नमः ३
119 ॐ भक्तिप्रयोजकसुप्तप्राप्यत्वमहिम्ने नमः ४
120 ॐ भक्तिप्रयोजकसुप्तप्रबोधकत्वमहिम्ने नमः ५
121 ॐ भक्तिप्रयोजकसर्वजीवसम्बन्धिसार्वकालिक-
सर्वावस्थानियामकत्वमहिम्ने नमः ३
122 ॐ भक्तिप्रयोजकावान्तरावस्थासंस्थितजीवप्राप्यत्वमहिम्ने नमः
123 ॐ भक्तिप्रयोजकस्वगतभेदशून्यत्वापादक-
निर्दोषत्वाशेषगुणपूर्णत्वमहिम्ने नमः ८

124 ॐ भक्तिप्रयोजकाप्राकृतरूपवत्वमहिम्ने नमः ९
125 ॐ भक्तिप्रयोजकजीवाभेदशून्यत्ववते नमः १०
126 ॐ जीवगतसादृश्याभिव्यञ्जनात्मकफलवद्भक्तिगम्याय नमः ११
127 ॐ भक्तिकर्तव्यताप्रयोजकभक्त्यनुसारिफलदातृत्ववते नमः १२
128 ॐ भक्तिप्रयोजकपालकत्वरूपमहामहिम्ने नमः १३
129 ॐ भक्तिप्रयोजकस्वतोऽव्यक्तत्वमहिम्ने नमः १४
130 ॐ भक्तिप्रयोजकगुणित्ववते नमः १५
131 ॐ भक्तिप्रयोजकालौकिकगुणवत्त्वमहिम्ने नमः १६
132 ॐ भक्तिप्रयोजकब्रह्माद्यानन्दादिबिम्बानन्दादित्ववते नमः १७
133 ॐ भक्तिप्रयोजकपुरुषप्रयत्नजन्यध्यानगोचरविलक्षणत्व-
प्रयुक्ताव्यक्तत्वमहिम्ने नमः १८
134 ॐ भक्तिप्रयोजकसार्वदेशिकसार्वकालिकसृष्ट्यादिकर्तृत्ववते नमः
135 ॐ भक्तिप्रयोजककर्मफलदातृत्वमहिम्ने नमः २०

॥ इति तृतीया(साधना)ध्यायस्य द्वितीयः (भक्ति)पादः ॥

ॐ उपासनालक्षणसाधनगम्याय नमः ॐ

136 ॐ सर्ववेदनिर्णयोत्पाद्यज्ञानविषयाय नमः १
137 ॐ सर्वगुणोपसंहारात्मकोपासनागोचराय नमः २
138 ॐ पुरुषयोग्यताभेदव्यवस्थितोपसंहारानुपसंहार-
योग्यगुणवतेनमः ३
139 ॐ महाफलप्रदबहुगुणोपसंहाररूपोपासनागोचराय नमः ४
140 ॐ सर्वमुमुक्षुसाधारणचतुर्गुणोपासना-
जन्यापरोक्षज्ञानगोचराय नमः ५
141 ॐ प्रियशिरस्त्वादिगुणविषयकसर्वमुमुक्षु-
साधारणोपासनागम्याय नमः ६

142 ॐ चतुर्गुणसर्वगुणेतरदेवकर्तृकोपसंहारयोग्य-
मध्यमगुणाश्रयाय नमः ७

143 ॐ स्वनामरूपसर्वविद्याप्रतिपाद्योपसंहर्तव्यानुपसंहर्तव्य-
सर्वगुणवते नमः ८

144 ॐ आत्मशब्दोदितचतुर्गुणोपासनाधीनापरोक्षज्ञानगोचराय नमः

145 ॐ चतुर्मुखतदितराधिकारिसापेक्षात्मशब्दकारणकाभिधान-
योग्यसर्वगुणाल्पगुणवते नमः १०

146 ॐ ध्यातव्यालौकिकगुणवते नमः ११

147 ॐ स्वसदृशफलदोपासनाजन्यदर्शनविषयाय नमः १२

148 ॐ युगपदात्मशब्दोदितसर्वगुणोपासनागम्याय नमः १३

149 ॐ देवादिमात्रोपास्यसम्भृतिद्युव्याप्तिमते नमः १४

150 ॐ सर्वशाखाविप्रकीर्णापेक्षितसर्वगुणोपासनजापरोक्षगोचराय
नमः १५

151 ॐ यत्याद्ययोग्यहिंसादिफलकसर्वानधिकारिक-
भेदनाद्युपासायोग्याय नमः १६

152 ॐ मुक्तावप्यनुवर्तमानोपासनागोचराय नमः १७

153 ॐ अनियतमुक्तकर्तृककर्मेज्याय नमः १८

154 ॐ ज्ञानोत्तरमोक्षनियमप्रयोज्यनिःशङ्कोपासाविषयाय नमः १९

155 ॐ मौक्तानन्दतारतम्यप्रयोजकोपासनाधिकारि-
नियतिमदुपास्याय नमः २०

156 ॐ अधिकार्यग्रेसरप्राणोपास्यसर्वगुणोपाश्रयाय नमः २१

157 ॐ सर्वाधिकार्युत्तमप्राणोत्तमाय नमः २२

158 ॐ सत्योपर्युपदिष्टविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमा-
हङ्कारात्मस्वरूपाय नमः २३

159 ॐ भगवद्दर्शनसाधनोपासनानधिकारिरमोपास्याय नमः २४

160 ॐ श्रवणमननध्यानात्मकसमस्तोपासनासाध्यापरोक्षगोचराय नमः २५

161 ॐ प्रसादपूर्वकगुरुप्रदानपूर्वकश्रवणादिरूपोपासनागोचराय नमः

162 ॐ बलीयस्तमगुरुप्रसादरूपेतिकर्तव्यतायुक्त-श्रवणाद्युपासनागोचराय नमः २७

163 ॐ पूर्वप्राप्तानधिकावरत्ववच्छिन्नसमग्रानुग्रहकर्तृगुरुप्रसाद-युतोपासागोचराय नमः २८

164 ॐ कर्माद्यसाध्यज्ञानसाध्यप्राप्तिकर्मणे नमः २९

165 ॐ बलवच्छ्रुतिलिङ्गोपपत्तिवचनबोधित-मोक्षसाधनत्ववज्ज्ञानविषयाय नमः ३०

166 ॐ हरिगुरुभक्तिशमदमाद्युपेतगुरुप्रसादयुतोपासागोचराय नमः

167 ॐ विविधोपासनासाध्यविविधज्ञानविषयाय नमः ३२

168 ॐ महरादिमात्रप्रापकसामान्यदर्शनातिरिक्त-बिम्बदर्शनप्राप्याय नमः ३३

169 ॐ भक्तिसामर्थ्याप्रयोज्यस्वप्रसादैकसाध्यापरोक्षगोचराय नमः

170 ॐ इन्द्रार्जुनाद्यंशांश्यभेदप्रयोज्यानादियोग्यतासापेक्षो-पासागोचराय नमः ३५

171 ॐ यथायोग्याङ्गदेवतोपासनायुक्तोपासनागम्याय नमः ३६

172 ॐ भूमत्वेन सर्वमुमुक्षूपास्यानन्दादिमते नमः ३७

173 ॐ अधिकारितारतम्यानुसारप्रतीतिमद्भूमत्वोपासनागोचराय नमः ३८

174 ॐ दुरितादिनिवृत्तिफलकवैकल्पिकनृसिंहाद्युपासनासहित-बिम्बोपासनाप्राप्याय नमः ३९

175 ॐ अर्थादिकामसाधनवैकल्पिकोपासनायोग्य-गुणवद्रूपविशेषाय नमः ४०

176 ॐ देवताधिकारिकतत्तदङ्गप्राप्तिफलकतत्तदङ्गाश्रितत्वो-
पासागोचराय नमः ४१
177 ॐ सर्वशाखास्वनुक्तत्वप्रयुक्तसर्वोपास्यताहीना-
ङ्गाश्रितत्वोपासागोचराय नमः ४२

॥ इति तृतीया(साधना)ध्यायस्य तृतीयः (उपासना)पादः ॥

ॐ अपरोक्षज्ञानाख्यसाधनगम्याय नमः ॐ

178 ॐ सर्वपुरुषार्थसाधनत्वमहिमोपेतज्ञानविषयाय नमः १
179 ॐ सर्वानधिकारिकत्वमहिमोपेतज्ञानगोचराय नमः २
180 ॐ दौर्लभ्यवत्सम्पूर्णाधिकारविषयज्ञानप्राप्याय नमः ३
181 ॐ असत्प्रवृत्तावपि मोक्षसाधनत्वनियमलक्षणमहिमोपेतज्ञान-
साध्यप्राप्तिकर्मणे नमः ४
182 ॐ योग्यैकसाध्यत्वमहिमोपेतज्ञानसाध्यप्राप्तिकर्मणे नमः ५
183 ॐ देवादिपदाकांक्षाशून्यैरेव प्राप्यत्वमहिमोपेतज्ञानप्राप्याय
नमः ६
184 ॐ अस्वामिनोऽपि सन्निधिमात्रेण फलदानरूपमहिमोपेत-
ज्ञानप्राप्याय नमः ७
185 ॐ यतीनामेव ज्ञानाधिकारातिशयप्रयुक्तकर्माधिकाति-
शयोपेतज्ञानप्राप्याय नयः ८
186 ॐ अतिगोप्यत्वमहिमोपेतज्ञानसाध्यप्राप्तिमते नमः ९
187 ॐ प्रतिबन्धाभावे साधनसम्पत्तिजन्मन्येवोदयव-
ज्ज्ञानसाध्यप्राप्तिमते नमः १०
188 ॐ स्वोत्पत्तिजन्मानन्तरमेव प्रतिबन्धाभावे
मुक्तिसाधनत्वमहिमोपेतज्ञानविषयाय नमः ११

॥ इति तृतीया(साधना)ध्यायस्य चतुर्थः (ज्ञान)पादः ॥

चतुर्थोऽध्यायः (फलाध्यायः)

ॐ स्वदर्शनसाध्यस्वप्रसादद्वारकस्वप्राप्तिमते नमः ॐ

ॐ कर्मक्षयसाधनापरोक्षज्ञानविषयाय नमः ॐ

189 ॐ अवश्यम्भाविनित्यशःकार्यश्रवणाद्यावृत्तिसाध्यज्ञान-
गोचराय नमः १

190 ॐ नित्यशः कर्तव्यस्वनिष्ठात्मत्वोपासनासाध्य-
ज्ञानगोचराय नमः २

191 ॐ आवश्यकविष्णुप्रतीकोपासनवर्जनप्रयोज्य-
सर्वस्वामित्वोपासनसाध्यज्ञानगोचराय नमः ३

192 ॐ आवश्यकर्तव्यब्रह्मत्वोपासनासाध्यदर्शनविषयाय नमः ४

193 ॐ तत्तदङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनासाध्यापरोक्षविषयाय नमः ५

194 ॐ आसनादिनियमपूर्वकध्यानसाध्यज्ञानविषयाय नमः ६

195 ॐ प्रायणाख्यमोक्षपर्यन्तं ध्यानसाध्यज्ञानविषयाय नयः ७

196 ॐ कर्मक्षयलक्षणफलसिद्धिसम्पादकज्ञानविषयाय नमः ८

॥ इति चतुर्था(फला)ध्यायस्य प्रथमः (कर्मक्षय)पादः ॥

ॐ देवतासम्बन्धिस्वोत्तमदेहलयतदन्यसम्बन्धिब्रह्म
नाड्युत्क्रमणैतदुभयसाधनज्ञानविषयाय नमः ॐ

197 ॐ वाचो मनसि लयप्रयोज्यस्वप्राप्तिमते नमः १

198 ॐ मनसः प्राणे लयप्रयोज्यस्वप्राप्तिमते नमः २

199 ॐ स्वस्मिन् प्राणलयप्रयोज्यस्वप्राप्तिमते नमः ३

200 ॐ समस्तभूतेषु देवतालयप्रयोज्यस्वप्राप्तिमते नमः ४

201 ॐ अग्नावेव सर्वदेवतालयासम्भवप्रयुक्तसर्वभूताधिकरणक-
लयप्रयोज्यस्वप्राप्तिमते नमः ५

202 ॐ नित्यमुक्तप्रकृतिलयाधिकरणाय नमः ६

203 ॐ मोक्षे चतुर्मुखेतरदेवैरपि प्राप्याय नमः ७
204 ॐ मुक्तावपि स्वाधीनदेवताकाय नमः ८
205 ॐ अज्ञमरणविलक्षणज्ञानिमनुष्यसम्बन्धिदेहोत्क्रमण-
प्रयोज्यमुक्तिदात्रे नमः ९
206 ॐ अवश्यकर्तव्यगत्यनुस्मरणसाध्यस्वप्राप्तिमते नमः १०

॥ इति चतुर्थ(फला)ध्यायस्य द्वितीयः (उत्क्रांति)पादः ॥

ॐ ब्रह्मनाड्युत्क्रान्तज्ञानिसम्बन्ध्यर्चिरादिमार्गप्राप्याय नमः ॐ

207 ॐ अर्चिःप्राथम्यकमार्गगम्याय नमः १
208 ॐ द्वितीयप्राप्यवायुकमार्गगम्याय नमः २
209 ॐ संवत्सरानन्तरप्राप्यतटित्कमार्गगम्याय नमः ३
210 ॐ द्वितीयप्राप्यातिवाहिकवायुमन्मार्गगम्याय नमः ४
211 ॐ अन्तिमप्राप्यमुख्यवायुमन्मार्गगम्याय नमः ५
212 ॐ ज्ञान्यनुस्मरणीयगम्यरूपपरब्रह्मणे नमः ६

॥ इति चतुर्थ(फला)ध्यायस्य तृतीयः (मार्ग)पादः ॥

ॐ चतुर्मुखेन सह स्वप्राप्तिमतां भोगप्रदाय नमः ॐ

213 ॐ मुक्तानां स्वानतिक्रमेण स्वसमीप एव भोगदाय नमः १
214 ॐ सौषुप्तिकाहरहःप्राप्तिविलक्षणमुक्तिकालीनप्राप्तिमतामेव
सम्यक् स्वरूपानन्दाभिव्यक्तिप्रदाय नमः २
215 ॐ मुक्तप्राप्यपरंज्योतिःस्वरूपपरब्रह्मणे नमः ३
216 ॐ सायुज्यभाजामपि स्वभुक्तभोगभोक्तृत्वप्रयुक्त-
सर्वभोक्तृत्ववते नमः ४
217 ॐ मुक्तानां चिद्देहेन भोगभोक्तृत्वसामर्थ्यप्रदाय नमः ५
218 ॐ सङ्कल्पमात्रसाध्यभोगभोक्तृमुक्तसङ्घपरिवृताय नमः ६

219 ॐ स्वाधमनियामकराहित्येन भोगवन्मुक्तसङ्घपरिवृताय नमः ७
220 ॐ बाह्यदेहराहित्यप्रयुक्तनिर्दुःखभोगानुभववन्मुक्त-
सङ्घपरिवृताय नमः ८
221 ॐ जगत्सृष्ट्यादीतरसर्वकामावाप्तिमन्मुक्तसङ्घपरिवृताय नमः ९
222 ॐ वृद्धिह्रासरहितैकप्रकारानन्दानुभवितृमुक्तगण-
निषेविताय नमः १०
223 ॐ पुनरावृत्तिशून्यस्वप्राप्तिवन्मुक्तौघवृताय नमः ११

ॐ विरक्तिभक्त्युपास्तिजनितस्वसाक्षात्कारोदितस्वप्रसाद साध्याशेषपुरुषार्थप्रवरकैवल्यप्राप्तिसाधनाशेषगुण-पूर्णत्वनिर्दोषत्वोभयप्रकारकमननरूपजिज्ञासागोचर-परमङ्गलमूर्तिश्रीमन्नारायणाय नमः ॐ

॥ इति चतुर्था(फला)ध्यायस्य चतुर्थः (भोग)पादः ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्राधिकरणप्रतिपाद्यार्थवत्तया नारायणनमनं कृतमित्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

॥ इति श्रीमत्कविकुलतिलक श्रीमद्वादिराजयतिकृता श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थनिबद्धनामावलिः समाप्ता ॥

॥ इति श्रीवादिराजयतिकृता अधिकरणनामावलिः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

4. श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीपादकृत ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहः

श्रीशं श्रीमध्वमौनींद्रानानम्याखिलसद्गुरून् ।
कॢप्त्यर्थं क्रियते ब्रह्मसूत्रेषु न्यायसंग्रहः ॥ १ ॥

जीवान्यद्ब्रह्म जिज्ञास्यं[१] सृष्ट्याद्यष्टविधायि यत्[२] ।
[३]शास्त्रैकगम्यं तद् ब्रह्मोपक्रमादिसमन्वयात्[४] ॥ २ ॥

नावाच्यमीक्षणीयत्वाद्[५] ब्रह्मानंदमयादिकम्[६] ।
अन्तस्स्थ[७]मभिधचारादे[८]राकाशोऽनंततादितः ॥ ३ ॥

प्राणः[९] श्रीलक्ष्म्यधीशत्वाज्ज्योतिः[१०] कर्णादिदूरतः ।
गायत्री[११] त्राणगानादेः प्राणो[१२] देहरथादितः (ॐ) ॥ ४ ॥

द्वादशाद्याद्यांघ्रिनयास्तद्द्वितीये तु सप्त ते ।
[१]सर्वगो(त्र) ब्रह्मशब्दादेरत्ता[२] सर्वादनाद्धरिः ॥ ५ ॥

ऋतं[३] पिबंतौ [४]हृत्स्थत्वादमृतत्वादितोऽतरः ।
[५]अंतर्याम्यंतरादेः सोऽदृश्यादिः[६] परविद्यतः ॥ ६ ॥

[७]वैश्वानरश्चात्मशब्दात् (ॐ) [१]द्युभ्वादेराश्रयोऽप्यतः ।
[२]भूमा पूर्णसुखादे[३]रक्षरमंबरपूर्वधृत् ॥ ७ ॥

[४]सदीक्षितृत्वाद्हृत्खस्थो[५] हतपाप्मत्वपूर्वकैः ।
[६]कथंचित्त्वानुकूल्येन ग्राह्यं सर्वप्रकाशनात् ॥ ८ ॥

ईशानो[७] वामनश्रुत्या देवा[८] विद्याधिकारिणः ।
नासंस्कारादितः[९] शूद्राः [१०]कंपनाद्वज्रमीश्वरः ॥ ९ ॥

(ॐ) पादसमाप्तिसूचना ।

ज्योतिः[११] सावधृतिश्रुत्याऽऽकाशो[१२] नामाद्यभावतः ।
स्वप्नादिदृगसंगत्वाद्ब्राह्मणः[१४] पतिपूर्वतः (ॐ) ॥ १० ॥

नयाश्चतुर्दशाद्यस्य तृतीये षट् तदुत्तरे ।
[१]अव्यक्तं तत् स्वतंत्रत्वाज्ज्यो[२]तिस्तावा इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

[३]रूपनानात्वतः [४]पंचावांतरं कारणं च सः ।
प्रकृतिश्च[५] प्रतिज्ञादेः [६]शून्यादिश्चोक्तहेतुतः (ॐ) ॥ १२ ॥

आद्याध्यायगता न्यायाः धी[९]गाः[३][1] सूत्राणि मा[५]ल[३]याः[१][2]
जिज्ञास्ये जीवभेदायानंतसद्गुणलक्षणम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मेत्युक्तं तत्प्रसिध्यै जन्माद्यस्येति सूत्रितम् ।
अनतिव्याप्तये तस्य शास्त्रयोनित्वमीरितम् ॥ १४ ॥

तल्लक्षणद्वयोपेते मुख्याशेषागमार्थता ।
समोक्तोपक्रमादिस्तद्धेतुस्तुर्ये प्रतिश्रुतः ॥ १५ ॥

समर्थसिद्ध्यै वाच्यत्वगतिसाम्ये निरूपिते ।
पंचमेऽथ प्रतिज्ञातसमन्वयसमर्थनम् ॥ १६ ॥

शब्दाश्चतुर्विधास्तत्रान्यत्रैव चोभयोः ।
प्रसिद्धा इति ते सर्वे नामलिंगात्मना द्विधा ॥ १७ ॥

तत्रप्रसिद्धो विष्ण्वैकनिष्ठो विष्ण्वादिगीर्यथा ।
तदेकनिष्ठतासिद्धेर्न कार्यस्तत्समन्वयः ॥ १८ ॥

यत्रान्यवृत्तिरेकैव समन्वयविरोधिनी ।
उभयत्र प्रसिद्धं तदक्षरादिवचो यथा ॥ १९ ॥

ब्रह्मवृत्त्यन्यवृत्ती द्वे विरोधिन्यौ समन्वये ।
यत्रान्यत्र प्रसिद्धं तदिंद्राकाशादिगीर्यथा ॥ २० ॥

---

[1] ३९ [2] १३५

उक्तद्वयं ब्रह्मवृत्तौ बाधकं च त्रयं यदा ।
अन्वत्रैव प्रसित्धं तद्दुःखिबद्धादिगीर्यथा ॥ २१ ॥

आपातरूढिरहितधर्मद्वारा च धर्मिगम् ।
लिंगमन्यत् ततो नामांतर्यामींद्रादिगीर्यथा ॥ २२ ॥

अन्यत्रैव प्रसिद्धानां दुःशकावगतित्वतः ।
सर्वाधिकारवैधुर्याचांत्यांघ्रौ तत्समन्वयः ॥ २३ ॥

अन्येष्वपि महामल्लभीरुभंगनयात् कृतः ।
आद्येऽन्यत्र प्रसिद्धानां नाम्नां तत्रापि मुख्यतः ॥ २४ ॥

अमुख्यत्वादन्यगतलिंगानां तु द्वितीयगः ।
उभयत्र प्रसिद्धानां नामलिंगात्मनामपि ॥ २५ ॥

समन्वयस्तृतीयेंऽघ्रौ कृतोऽत्रैव प्रसंगतः ।
देवशूद्राधिकारैतदभावौ तु विचारितौ ॥
छंदोभिधसमाकर्षौ द्वावन्तर्ग(गु)णकौ नयौ ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीविजयींद्रयतिविरचिते श्रीब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥

विरोधो युक्तिसमयश्रुतियुक्तियुतागमैः ।
समन्वयेऽपाक्रियते द्वितीयेंऽघ्रिपु च क्रमात् ॥ १ ॥

उक्ते समन्वयेऽत्राविरोधोक्तेस्तस्य हेतुता ।
समन्वयस्य सिद्धचैवाविरोध इति हेतुता ॥ २ ॥

पत्त्यादेरिव भंगेऽश्वगजादीनां प्रवर्तनम् ।
भंगे दुर्बलयुक्त्यादेः समयादेरतिक्रमः ॥ ३ ॥

द्वितीये बहिरंगत्वात् तद्विरोधोऽथवा हृतः ।
स्मृतीनां चतुरात्मत्वात् सर्वादौ तन्निराकृतिः ॥ ४ ॥

नान्यस्मृतिस्तद्विरोधान्मानं[1] नित्या श्रुतिस्तु मा[2] ।
मृदुक्त्याद्यभिमान्यर्थं[3] प्रागभावेन कर्तृता[4] ॥ ५ ॥

[5]न जीवैक्यं वाक्यबलाज्ज्ञेयाऽनन्यस्वतंत्रता[6] ।
[7]जीवोऽकर्ताऽहितकृतेर्नान्यसाम्यं श्रुतेर्हरेः[8] ॥ ६ ॥

[9]न फलार्थेशितुस्सृष्टिर्न वैषम्याद्यपेक्षणात्[10] ।
[11]स्वातंत्र्यात् सर्वगुणयुग्द्वितीयाऽऽद्ये नयाः पयाः[12](ॐ) ॥७॥

नाचेतनं जगत्कर्तृ[1] नेशोऽनुग्रहमात्रकृत्[2] ।
फलाभावान्न [3]सिद्धांतोऽकर्तृ जीवान्वितं जडम्[4] ॥ ८ ॥

प्रधानयुङ् न[5] जीवो वाऽऽरंभोऽणुत्वादितो न[6] किम् ।
[7]नाणुपुंजोऽप्यतत्प्राप्तेर्नासद्धेतुरदर्शनात्[8] ॥ ९ ॥

न ज्ञानताऽस्यादृष्ट[9]त्वान्नादृष्टेः सप्तभंगिता[10] ।
[11]रुद्रो न कर्ता दोषित्वान्न शक्तिः पुरुषायुता[12] (ॐ) ॥१०॥

[1]वियदुत्पत्तिमच्छ्रुत्या [2]वायुश्चाजन्यसंभवात् ।
[3]स्वातंत्र्यान्नेश्वरोत्पत्तिर्वायोर्वा तेजसो जनिः[4] ॥ ११ ॥

[5]आपोऽग्निद्वारतो जन्या अन्नं [6]भूर्बहुयुक्तितः ।
[7]लय ईशादेव लिंगाद् व्युत्क्रमाद्युज्यते लयः ॥ १२ ॥

[8]विज्ञानमनसोश्चैवं नाश्रुतेर्ब्रह्मणो लयः[9] ।
[10]ब्रह्मजन्यः श्रुतेर्जीव उत्क्रांत्यादेरणुश्च सः[12] ॥ १३ ॥

जीवोऽभिन्नांशः पार्थक्यः ब्रह्मान्यश्चोपदेशतः ।
नित्योपाधित्वतो नित्योऽभिव्यक्तेर्धीसुखात्मकः ॥ १४ ॥

[17]कर्ता शास्त्रस्यार्थवत्त्वादंशोऽ[18]भेदभिदा श्रुतेः ।
[19]विद्यादिभेदाद्देवादिनया एकोनविंशतिः (ॐ) ॥ १५ ॥

[1]श्रुतेरेवेंद्रियोत्पत्तिर्विशिष्य श्रवणान्मनः[2] ।
मनोजन्या श्रुतेर्वाक् च[3] धींद्रियेष्वेव सप्तता[4] ॥ १६ ॥
व्याप्तेः प्रकाशतोऽणुत्वं [5]मुख्यश्चोत्पत्तिमान् [6]श्रुतेः ।
[7]प्राणवच्चेशवशगो मनोवत् पंचरूपवान्[8] ॥ १७ ॥
बहिर्व्याप्नोति [9]देहेऽणुर्न प्राणा जीवसाधनम्[10] ।
[11]श्रुत्याऽनिंद्रियता मुख्ये[12] संज्ञामूर्तिकृदीश्वरः
[13]आत्मदेहेऽधिकं त्वेकं नयास्तुर्ये त्रयोदश । (ॐ) ॥ १८ ॥

॥ इति श्रीब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहे श्रीविजयींद्रयतिविरचिते द्वितीयोऽध्यायः ॥

जिज्ञासासूत्रगब्रह्मशब्दार्थः प्राङ् निरूपितः ।
अथेत्याद्यवशिष्टार्थ उत्तरद्विकगोचरः ॥ १ ॥
एवं च सिद्धसाध्यार्थं द्विकद्वयमिति स्थितिः ।
तृतीये साधनं साध्यं चतुर्थे तत्क्रमात् क्रमः ॥ २ ॥
वैराग्यभक्त्युपासातद्दृष्टिमाहात्म्यमंघ्रिषु ।
वैराग्याद्भक्तिदार्ढ्ये सत्युपासाऽतोऽपरोक्षधीः ॥ ३ ॥
पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वमुत्तरत्रेति तत्क्रमः ।
[1]भूतयुग्यातिदेहार्थं प्रश्नादेर्मूर्तिमान् पुमान् ॥ ४ ॥
[2]त्र्यात्मभूयस्त्वतोऽप्शब्दस्तद्व्याप्तप्राणयुग्गतेः ।[3]
[4]अंशतोऽग्न्यादिगत्युक्तिः श्रद्धाऽऽपोग्रावथादिमे[5] ॥ ५ ॥
[6]अर्थादुक्तेश्च तत्सिद्धिः कर्म्यमुख्यामृतो मतः ।[7]
[8]श्रुतेनाशेषभुक् स्वर्गेऽन्यथा चागतिरागमात्[9] ॥ ६ ॥
[10]गतागती कर्मणैव चानिष्टादिकृतामपि ।[11]
[12]सप्तेति नित्यनिरयोऽत्रापीशव्यापृतिः श्रुतेः[13] ॥ ७ ॥

[१४]नैतयोरिति साध्योक्तिर्नाहेतोः ससुखं तमः[१५] ।
[१६]नाविद्वत्त्वाध्दूमतादि न चिराद्गर्भभाक् श्रुतेः[१७] ॥ ८ ॥

[१८]व्रीह्यादिस्थितिरेवोक्तेः पितरं प्रविशेत् पुरा [१९]
[२०]योनिं प्रविश्यैव देही वैराग्यांघ्रौ तु विंशतिः (ॐ) ॥ ९ ॥

ईशसृष्टः श्रुतेः स्वप्नः[१] तत एव तिरोहितः[२] ।
[३]न कालाज्जाग्रदप्यस्मात् सुप्तिर्नाडीस्थितात्मनि[४] ॥ १० ॥

[५]प्रबोधोऽप्यत एवास्मात् सर्वावस्थाः सदा हरेः[६] ।
[७]मोह ईशेऽर्धप्रवेशो नेशरूपेषु भिन्नता[८] ॥ ११ ॥

[९]ईशोऽप्राकृतरूपोऽन्यो जीवो यत्प्रतिबिंबकः[१०] ।
[११]नाभक्तौ साम्यसुव्यक्तिस्तद्वैचित्र्यं तथा फलात्[१२] ॥ १२ ॥

[१३]पाताऽन्नदानादिनेशोऽव्यक्तोऽप्याविर्भवेत् स्वतः[१४] ।
[१५]कालवत् स्वानन्यधर्मा लौकिकास्तेऽन्यतादितः[१६] ॥ १३ ॥

[१७]स्थानभेदेऽप्याभिन्नांशो ध्येयादन्यो निषेधतः[१८] ।
[१९]सदा सर्वं चेशसृष्टं फलं चास्माद्धि युज्यते[२०] ॥ १४ ॥

भक्त्यंघ्रौ विंशति नया (ॐ) द्विचत्वारिंशदुत्तरे ।
[१]सर्ववेदैर्विचार्योऽसौ विधेर्ध्येयोऽखिलैर्गुणैः[२] ॥ १५ ॥

[३]केषांचिदेव माहात्म्यात् फलं तेषामतो महत्[४] ।
[५]आनंदाद्यास्तु सर्वेषां प्रियशीर्षादिकं[६] तु न ॥ १६ ॥

[७]चतुः सर्वेतरैर्दैवैर्ध्यानाध्याने द्वयोर्मते[८] ।
[९]आनंदाद्यप्यात्मशब्दो यथार्थं सोऽपि तान् वदेत्[१०] ॥ १७ ॥

ध्येयास्तेऽलौकिकाः [११]कार्या वाण्या सामान्यतः[१२] क्रियाः ।
[१३]युगपन्नात्मशब्दास्ते न संभृत्यादि निर्जरैः[१४] ॥ १८ ॥

[१५]नैकैकत्रापक्षितोक्तिर्यत्त्यचिंत्यं छिदादिकम्[१६] ।
[१७]स्वेच्छयोपासते मुक्ताः कर्माण्यातन्वते न वा[१८] ॥ १९ ॥

[१९]नापरोक्षदृशोऽमुक्तिः साऽधिकारानुसारिणी[२०] ।
[२१]प्राणः सर्वाधिकार्यग्र्योऽध्याहृतेरीश्वरावरः[२२] ॥ २० ॥

[२३]सत्यादिरीश एवैकोऽबद्धैव श्रीर्भजत्यमुम्[२४] ।
[२५]श्रवणाद्यखिलं दृष्ट्यै तदंगं गुर्वनुग्रहः[२६] ॥ २१ ॥

[२७]स्वयत्नात् स बली लिंगैः विकल्पः प्राक्समे गुरौ[२८] ।
[२९]दृष्ट्यैवावधृतेर्मुक्तिः श्रुत्यादिः [३०]प्रबलोऽत्र च ॥ २२ ॥

[३१]भक्त्याद्यपि ज्ञानहेतुरीक्षा नानैव मोक्षदा[३२] ।
[३३]बिंबवीक्षैव मोक्षार्था भक्त्या ब्रह्मैव मोक्षदम्[३४] ॥ २३ ॥

[३५]नांश्यन्योंऽशस्तत्तनुस्थोंऽगत्वेनान्यामरार्चनम्[३६] ।
[३७]भूमोपास्योऽखिलैः श्रैष्ठ्यात्तद्धीर्नानाऽधिकारतः[३८] ॥ २४ ॥

[३९]बिंबान्यस्योपास्यतापि काम्योपासा[४०] विकल्पिता ।
[४१]देवाश्रितांगता ध्येया न देवान्यैः सहाश्रुतेः[४२] (ॐ) ॥२५॥

[१]दृष्ट्या सर्वपुमर्थाप्तिः नास्यां सर्वाधिकारिता[२] ।
[३]न साविशेषाद्देवादौ कामचारोऽविधिः [४]स्तुतिः ॥ २६ ॥

[५]नैवायोग्यो लभेतेक्षां नेच्छेद् ब्राह्मपदाद्यपि[६] ।
[७]मुख्यज्ञानफला देवाः न्यासस्सर्वाश्रमोत्तमः[८] ॥ २७ ॥

[९]रहस्येवोपदेशः स्यात् तज्जन्मन्येव नेक्षणम्[१०] ।
[११]मुक्तिश्चैवं ज्ञानजन्मन्येकादश तुरीयगाः (ॐ) ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहे श्रीविजयींद्रयतिविरचिते तृतीयोऽध्यायः ॥

कर्मक्षयौ देवलयान्योत्क्रांती गम्ययुक्स्मृतिः ।
भोगश्चोक्ता मोक्षभेदास्तुर्येऽध्रिषु जनिक्रमात् ॥ १ ॥

मोक्षांतरंगताज्ञप्त्या आदावत्र निगद्यते ।
आवश्यकं नित्यमपि यत्कार्यं ज्ञानसाधनम् ॥ २ ॥

प्रायिकत्वात् प्रधानत्वान्मोक्षाध्यायादिताऽनयोः ।
[1]श्रुत्याद्यात्र्त्यमभ्यासात् स्वामित्वोपासनं[2] सदा ॥ ३ ॥

[3]न ब्रह्मताऽन्यदेवेषु ध्येयोत्कर्षाच्च साऽऽत्मानि ।
[4]स्वोत्पादकांगता देवैरासीनेनैव[5] संभवात् ॥ ४ ॥

[6]आमुक्त्यावश्यकं ध्यानमारब्धान्यक्षयाद्यतः[7] ।
चतुर्थाद्ये नया अष्टौ तद्द्वितीये तु ते दश ॥ ५ ॥

दृष्ट्यादेर्वाङ्मनोलीना [1]मनः प्राणे[2] तदुत्तरात् ।
प्राणः [3]परस्मिन् श्रुत्यादेर्भूतेष्वन्ये [4]श्रुतेः सुराः ॥ ६ ॥

[5]नाग्नावेव श्रुतेः सर्वे न मुक्तत्वाच्छ्रियो लयः[6] ।
[7]प्राणद्वारेशलीनास्ते सत्येच्छाश्चेशयंत्रिताः[8] ॥ ७ ॥

[9]ज्ञान्युत्क्रांतिर्नाज्ञवत् स्याद् भाव्येविद्यागतिस्मृती[10] । (ॐ)
[1]मार्गोर्चिरादिरेवैकोऽर्चिषा वायुमहस्ततः[2] ॥ ८ ॥

[3]तटितो वरुणः पश्चात् प्राक् प्राणो ह्यातिवाहिकः[4] ।
[5]मुख्यवायुर्नयेद्ब्रह्मा प्रतीकालंबनात् परम्[6] (ॐ) ॥ ९ ॥

नयास्तुर्यतृतिये षडेकादश तदुत्तरे ।
[1]मुक्तो भुंक्तेऽविहायेशं[2] जक्षन्नान्योह्यसंभवात्[3] ॥ १० ॥

ज्योतिः प्रकरणाच्चेशः सुखभुक्तैकभुक्सयुक्[4] ।
सयुजो [5]ब्रह्मचिद्देह संकल्पादेव भोगिनः[6] ॥ ११ ॥

[७]नोत्तमान्याधिपतयो मुक्ताः स्वेच्छात्तविग्रहाः[८] ।
[९]न जगद्व्यापृतिजुषो न वृद्धिह्रासभागिनः[१०] ॥ १२ ॥
नावर्तते विमुक्तास्ते सत्यसंकल्पतादितः । (ॐ)
चतुरध्यायगा न्याया [1]धीगाः मेशा बुधा मगाः ॥ १३ ॥
[2]अर्कादृींद्रारिरुद्रार्कधीयोति [3]जगती [4]नखाः ।
[5]नखरम्भेशाष्टदशारीशात् सर्वाघ्रिगा नयाः ॥ १४ ॥
[6]योगीरागगवीधीराजालमेघागमागिरः ।
[7]धीरारवाजितपणाधियो [8]रुद्रास्तयोगिरः ॥ १५ ॥
[9]शंबयोधीमयोध्यायसूत्राणां [10]नाधियोनदाः ।
[11]श्रीरुद्रा ब्रह्ममीमांसान्यायाः सूत्राणि[12] भूषणम् ॥ १६ ॥
श्रीमदानंदतीर्थेड्यश्रीशप्रीत्या अकार्ययम् ।
सुधींद्रयतिना ब्रह्मसूत्राणां न्यायसंग्रहः ॥ १७ ॥

॥ इति श्रीविजयींद्रयतिर्थविरचिते श्रीब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीसुधींद्रतीर्थश्रीपादकृता ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहः

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

(अत्र चिह्निताः अंकाः कटपयादिभंग्या "अंकानां वामतोगति" रित्यादिनैव द्रष्टव्याः)

---

1 ९ ३ ५ ५ ३ ९ ५ ३
2 १ २ ७ १ ४ ६ १ १ १ २ ९ १
3 १ ३
4 ० २
5 ० २ २ ४ १ १ ८ १ ० ६ १ १
6 १ ३ २ ३ ३ ४ ९ ८ २ ३ ५ ४
३ ५ २ ३ ७
7 ९ २ २ ४ ८ ६ १ ५ ९ १
8 २ २ ६ १ ३ २
9 ५ ३ १ ९ ५ १
10 ० ९ १ ० ८
11 २ २ २
12 ४ ६ ५

5. श्रीसुधींद्रतीर्थकृता ब्रह्मसूत्राधिकरणरत्नमाला

प्रथमाध्यायः

१. अन्यत्रप्रसिद्धनामपदः

ज्ञानार्थमर्थितः श्रीशो ब्रह्मरुद्रादिभिः सुरैः ।
व्यासो भूत्वा समुत्सन्नान् व्यञ्जयन् व्यभजच्छ्रुतीः ॥ १ ॥

तदर्थसंनिर्णयाय शास्त्रं शारीरकाह्वयम् ।
चक्रे चतुर्लक्षणेतं कलाचरणसंयुतम् ॥ २ ॥

शतद्वयेन विंशत्या द्वाभ्यामपि समन्वितम् ।
नयानि(नयानां) भूषणैः सूत्रैः संयुतं भगवान् प्रभुः ॥ ३ ॥

तत्र शास्त्रारंभणीयत्वोपयुक्ततया नये ।
प्रथमे शास्त्रजिज्ञासाकार्यतामाह शास्त्रकृत् ॥ ४ ॥

द्वितीये तु विचार्यस्य हरेर्लक्षणमब्रवीत् ॥ २ ॥
तदतिव्याप्तिनिर्हृत्यै मानमाह तृतीयके ॥ ३ ॥

ततः पुनरतिव्याप्तिनिरासायैव मापतेः ।
कारणत्वेन शास्त्रैकयोनित्वं समसीषधत् ॥ ४ ॥

संशब्दप्रोक्तावाच्यत्वं सर्वशास्त्रप्रमाणताम् ।
अपीक्षतिनये प्राह पंचाधिकरणीति हि ॥ ५ ॥

ततस्त्वध्यायशेषस्य(स्तु) प्रतिज्ञातसमन्वयम् ।
प्रवृत्तः संस्पष्टयितुं तत्रानंदमये नये ॥ ॥ ६ ॥

अन्यत्रगानां नाम्नां तु गुणिसामान्यवाचिनाम् ।
गुणसंवाचकानां च हरावाह समन्वयम् ॥ ७ ॥

ततोऽतःस्थत्वसल्लिंगद्वारा विष्णौ समन्वयम् ।
अधिदैवगतेंद्रादिसर्वनाम्नां ततः परम् ॥ ८ ॥

अधिभूतगताकाशपूर्वनामततेस्ततः
अध्यात्मगप्राणपूर्वनाम्नामाह समन्वयम् । ॥ ९ ॥

दशमे सूक्तगाशेषज्योतिरादिपदावलेः ।
समन्वयं हरावाहैकादशे तु नयेऽब्रवीत् ॥ १० ॥

अधिवेदगगायत्रीपूर्वनामततेर्हरौ ।
समन्वयम् द्वादशेऽन्यप्रापकैर्बहुभिर्नये । ॥ ११ ॥

लिंगैर्युतानां नाम्नां तु हरावाह समन्वयम्
इति प्रथमपादेऽस्मिन् नया द्वादश कीर्तिताः ॥ १२ ॥

२. अन्यत्रप्रसिद्धलिंगपादः

अथान्यत्रागलिंगानामाह विष्णौ समन्वयम् ।
पादे द्वितीये तत्राद्ये नये भावात्मकस्य तु । ॥ १ ॥

सर्वत्रावस्थितत्वस्य लिंगास्याह समन्वयम्
सर्वसंहर्तृत्वरूपक्रियालिंगसमन्वयम् । ॥ २ ॥

नये द्वितीये प्रोवाच तृतीये तु नयेऽब्रवीत् ।
सत्कर्मफलभोक्तृत्वक्रियालिंगसमन्वयम् ॥ ३ ॥

चक्षुरंतःस्थितत्वाख्यभावयुक्तस्य तत्परे ।
रतिक्रियात्मलिंगस्य नये प्राह समन्वयम् ॥ ४ ॥

पंचमेंऽतःस्स्थितत्वाख्यभावयुक्तस्य माधवे ।
नियंतृत्वक्रियारूपलिंगस्याह समन्वयम् ॥ ५ ॥

षष्टे भावात्मलिंगस्य हरौ प्राह समन्वयम्
बहुलिंगसमायुक्ता या हि वैश्वानरश्रुतिः । ॥ ६ ॥

तस्याः समन्वयं प्राह हरावंत्ये हि सूत्रकृत्
इति सप्त नयाः पादे द्वितीयेऽस्मिन् प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

३. उभयत्रप्रसिद्धलिंगनामपादः

उभयत्रप्रसिद्धानां लिंगनाम्नां ससन्वयम् ।
शब्दानामाह पादेऽस्मिन् हरौ तत्रादितो नये ॥ ॥ १ ॥

सर्वाश्रयत्वलिंगस्य भूमनाम्नो द्वितियके ।
समन्वयं हरावाह तृतीये त्वक्षरश्रुतेः ॥ २ ॥

तुर्ये समन्वयं प्राह सृष्टिस्थानगसच्छ्रुतेः
हृत्पद्मस्थत्वलिंगस्य तदंतरनये हरौ ॥ ३ ॥

आनुकूल्येन यद्गृह्यमाणत्वं तस्य केशवे ।
षष्ठे नये तु लिंगस्यावदभ्यासः समन्वयम् ॥ ४ ॥

सप्तमे त्वीशाननाम्नो हरावाह समन्वयम् ।
वेदविद्यासु देवानामधिकारोऽस्ति सर्वशः ॥ ५ ॥

इत्यष्टमे नये प्राह प्रसंगादेव सूत्रकृत्
नवमे तदभावं च शूद्राणामाह सूत्रकृत् ॥ ६ ॥

दशमे वज्रनाम्नस्तु हरावाह समन्वयम्
एकादशनये प्राह ज्योतिर्नाम्नः समन्वयम् ॥ ७ ॥
तदुत्तरनये प्राहाकाशनाम्नः समन्वयम्
त्रयोदशे तु स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्य समन्वयम् ॥ ८ ॥
लिंगस्य भगवानाह चरमे ब्रह्मणः श्रुतेः
इत्थं चतुर्दश नयाः पादे प्रोक्तास्तृतीयके ॥ ९ ॥

४. अन्यत्रैव प्रसिद्धलिंग—नामपादः

अन्यत्रैव प्रसिद्धानां द्विविधानां समन्वयम् ।
शब्दानां भगवानाह विष्णौ पादे चतुर्थके ॥ १ ॥
ऐश्वर्यरोधिदुःखित्वाद्यर्थशब्दसमन्वयम् ।
भगवान् सूत्रकृत् तत्र प्राह प्रथमके नये ॥ २ ॥
द्वितीये सर्वशब्दानां पदवर्णादिरूपतः ।
समन्वयं हरावाह तृतीये तु नये हरिः । ॥ ३ ॥
बहुत्ववाचिशब्दानां चतुर्थे सूत्रकृन्नये ।
अवांतरं कारणत्वं यल्लिंगं तस्य वाऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
तादृशाकाशादिनाम्नामथवाऽऽह समन्वयम् ।
न्यायभेदेन सर्वेषां शब्दानामाह पंचमे ॥ ५ ॥
पुनः समन्वयं विष्णौ षष्ठे स्त्रीलिंगिनामपि ।
निषेधवाचिनां नाम्नां सप्तमे तु समन्वयम् ॥ ६ ॥
आह तुर्ये तु चरणे नयाः सप्त प्रकीर्तिताः ॥
अनंतशब्दवाच्यत्वात् सिद्धोऽनंतगुणो हरिः ॥ ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीब्रह्मसूत्राधिकरणरत्नमालायां प्रथमाध्यायः ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

१. युक्त्यविरोधपादः

पूर्वेण लक्षणेनोक्ते विरोधोऽत्र निरस्यते ।
समन्वये युक्तिमत्ता श्रुतिन्याययुतागमैः ॥ ॥ १ ॥

आद्ये युक्तिविरोधस्तु पादे प्रथमके नये ।
अपस्मृतिविरोधस्तु चातुरात्म्यान्निरस्यते ॥ २ ॥

द्वितीये तु श्रुतिश्रौतस्मृत्यप्रामाण्यसाधिका ।
या युक्तिस्तद्वीरोधस्याभावमाह हि सूत्रकृत् । ॥ ३ ॥

दृढयुक्तिविरोधस्याभावमाह तृतीयके ।
तत्रैव वेदगुणकाभावकर्तृत्वसाधिका ॥ ४ ॥

या युक्तिस्तद्विरोधस्याभावमाह चतुर्थके
प्रबला श्रुतिसिद्धत्वाद्विष्णुकर्तृत्वबाधने ॥ ५ ॥

या युक्तिस्तद्विरोधस्याभावमाह हि पंचमे ।
स्वतंत्रसाधनान्यत्वसाधिका बहुयुक्तयः ॥ ६ ॥

यास्ताद्विरोधस्याभावमाह षष्ठे नये हरिः ।
वेदानुभवसंवादी जीवकर्तृत्वसाधिका ॥ ७ ॥

या युक्तिस्तद्विरोधस्याभावमाह हि सप्तमे ।
अनंशस्यापि मेशस्य व्यापारेऽप्येकदेशतः ॥ ८ ॥

व्याघात इति युक्तिर्या सर्वकर्तृत्वरोधिनी ।
हीशस्य तद्विरोधस्याभावमाहाष्टमे नये ॥ ९ ॥

फलाभावात्मिका विष्णोः सर्वकर्तृत्वबाधिका ।
या युक्तिस्तद्विरोधस्याभावं नवमकेऽवदत्[१] ॥ १० ॥

विष्णोः कर्माद्यपेक्षायां दोषः स्यादनपेक्षणे ।
इत्थं बहुमुखेशस्य दृढा कर्तृत्वरोधिनी ॥ ११ ॥
या युक्तिस्तद्विरोधस्याभावं दशम आह हि
समस्तगुणपूर्णत्वे निर्दोषत्वे च मेशितुः ॥ १२ ॥
या युक्तयस्तद्विरोधाभावमंत्ये नयेऽब्रवीत् ।
इति द्वितीयाद्यपादे नया एकादशेरिताः ॥ १३ ॥

२. समयाविरोधपादः

अथ हैतुकपाष्षण्डसमयापकृतिं प्रभुः ।
द्वितीयस्य द्वितीयांघ्रौ क्रमात् षट्कद्वयेऽकरोत् ॥ १ ॥
निरीश्वरं सांख्यमतमादौ देवो निराकरोत् ।
हीशोपसर्जनं कर्तृप्रधानमिति यन्मतम् ॥ २ ॥
नये द्वितीये भगवान् सूत्रकृत् तन्निराकरोत् ।
तृतीये तु निराचक्रे लोकायतमतं हरिः ॥ ३ ॥
जीवोपसर्जनं कर्तृप्रधानमिति यन्मतम् ।
तच्चतुर्थे निराचक्रे भगवान्सूत्रकृन्नये ॥ ४ ॥
प्रधानगुणको जीवो मुख्यकर्तेति यन्मतम् ।
तत् पंचमें निराचक्रे सूत्रकृद्भगवान् नये ॥ ५ ॥
वैशेषिकमतं षष्ठे निराचक्रे नये हरिः।
सप्तमे वैभाषिकस्य मतं सौत्रांतिकस्य च ॥ ६ ॥
पाषण्डिनोऽणुनिचयं वादिनोऽपाकरोद्धरिः ।
शून्यकर्तृत्ववादं तु निराचक्रेऽष्टमे नये ॥ ७ ॥
विज्ञानकारणमतं नवमेऽपाकरोद्धरिः ।
सर्वप्रकारोपगंतृमतं तु दशमे नये ॥ ८ ॥

निराचक्रे उपांत्ये तु मतं शैवादिकं नये ।
चरमे तु नये दोषविशेषानभिभाषितुम् ॥ ९ ॥

निराचक्रे शक्तिमतं भगवान् सूत्रकृत् पुनः ।
द्वितीयस्य द्वितीयांघ्रौ द्वादशेति नयाः स्मृताः ॥ १० ॥

३. श्रुत्यविरोधपादः

अथ श्रुतिविरोधापाकृतिं पादे तृतीयके ।
द्वितीयस्य मिथश्चक्रे हरिः प्रथमके नये ॥ १ ॥

सोत्पत्त्यनुत्पत्तिवचोविरोधाभावमब्रवीत् ।
वायुजन्यजनिश्रुत्योरविरोधं द्वितीयके ॥ २ ॥

ब्रह्मजन्यजनिश्रुत्योरविरोधं तदुत्तरे ।
अविरोधं चतुर्थे तु तेजोजनकवाक्ययोः ॥ ३ ॥

पंचमे त्वाहाविरोधं नयेऽब्जनकवाक्ययोः ।
ता अन्नमभ्द्यः पृथिवीति गिरोरविरोधकम् ॥ ४ ॥

(या युक्तिस्तद्विरोधस्याभावमाह चतुर्थके ।
प्रबला श्रुतिसिद्धत्वाद्विष्णुकर्तृत्वबाधने) ॥ ५ ॥

षष्ठे नयेऽवदद्विष्णुरुक्त्वैवं नयषट्कतः ।
अधिभूताधिदैवीयजन्मश्रुत्यविरोधकम् ॥ ६ ॥

संहारकर्तृवचसोरविरोधं तु सप्तमे ।
प्राहाष्टमेऽधिभूतादिसंहारक्रमवाक्चये ॥ ७ ॥

विज्ञानमनसोश्चैव लयक्रमगिरोर्मिथः ।
अविरोधं नये प्राह नवमे सूत्रकृत् प्रभुः ॥ ८ ॥

दशमे तु नये ब्रह्मलयालयगिरोर्मिथः ।
अविरोधं जीवजन्माजन्मवाचोरथाब्रवीत् ॥ ९ ॥

परिमाणगिरोर्ज्ञस्याविरोधं द्वादशे नये ।
आहैकरूपत्वानेकरूपत्वोक्त्योस्त्रयोदशे ॥ १० ॥

जीवेशभेदाभेदोक्त्योरविरोधं चतुर्दशे ।
अथ ज्ञतदुपाध्योर्जन्यजन्युक्त्योः परस्परम् ॥ ११ ॥

नये पंचदशे प्राह विरोधाभावमीश्वरः ।
ज्ञस्यानंदादिरूपत्वतदभावगिरोर्नये ॥ १२ ॥

षोडशे प्राह कर्तृत्वाकर्तृत्वोक्त्योः शरीरिणः ।
प्राह सप्तदशे ज्ञस्येशांशानंशता गिरोः । ॥ १३ ॥

अष्टादशे नये प्राह विरोधाभावमच्युतः ।
ज्ञस्येशप्रतिबिंबत्वाप्रतिबिंबत्ववाक्ययोः ॥ १४ ॥

विरोधाभावमवदच्चरमे सूत्रकृन्नये ।
द्वितीयस्य तृतीयांघ्रौ नया एकोनविंशतिः ॥ १५ ॥

४. युक्त्युपेतश्रुत्यविरोधपादः

श्रुतीनां न्याययुक्ताभिर्विरोधः श्रुतिभिर्मिथः ।
अपाकृतो सूत्रकृता(करोत्)कारः द्वितीयस्य तु तुर्यके ॥ १ ॥

सोत्पत्तिवाचोऽनुत्पत्तिवाचाऽऽदाववदन्नये ।
अविरोधमुपादानाभावयुक्त्या युजा हरिः ॥ २ ॥

मनोजन्माजन्मवाचोरविरोधं द्वितीयके ।
वाग्जन्माजन्मवचसोरविरोधं तृतीयके ॥ ३ ॥

प्राणसंख्यागिरोस्तुर्ये विरोधाभावमब्रवीत् ।
प्राणाणुत्वानणुत्वोक्त्योरविरोधं च पंचमे ॥ ४ ॥

षष्ठे मुख्यप्राण जन्माजन्मश्रुत्यविरोधकम् ।
तत्स्वातंत्र्यास्वतंत्रत्वगिरोराहाविरोधकम् ॥ ५ ॥

सप्तमे श्रेष्ठतद्दासभाववाचोरथाष्टमे ।
आहाविरोधं प्राणादेरणुतानणुता गिरोः । ॥ ६ ॥

श्रेष्ठस्य नवमे प्राहाविरोधं सूत्रकृन्नये
जीवेशकरणत्वोक्त्योरविरोधं तदुत्तरे । ॥ ७ ॥

चक्षुरादेर्नये प्राह भगवान् सूत्रकृत् प्रभुः
इन्द्रियत्वानिन्द्रियत्ववचसोर्भारतीपतेः । ॥ ८ ॥

एकादशनये प्राहाविरोधं सूत्रकृत् प्रभुः ।
विरिंचविष्णुजन्यत्ववचसोर्नामरूपयोः ॥ ९ ॥

प्राहाविरोधं भगवान् सूत्रकृद् द्वादशे नये ।
आहाविरोधं चरमे एककारणवाक्ययोः ।
द्वितीयस्य तुरीयांघ्रौ नया एवं त्रयोदश ॥ १० ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्राधिकरणरत्नमालायां सुधींद्रयतिकृतायां द्वितीयाध्यायः ॥

॥ तृतीया(साधना)ध्यायः ॥

विरक्तिपादः

विचार्य ब्रह्मशब्दार्थमध्यायद्वितयेन तु ।
तृतीये त्वथजिज्ञासापदार्थः प्रविचार्यते ॥ १ ॥

विरक्तिभक्त्युपासाद्यरूपः पादेषु च क्रमात् ।
ज्ञानहेतूपासनांगभक्तिदार्ढ्यार्थमादितः ॥ २ ॥

पादे जीवस्य गत्यादि सूत्रकृत् संन्यरूरुपत् ।
भूतावियोगं जीवस्य तत्रादाववदन्नये ॥ ३ ॥

कृत्स्नभूतावियोगं तु तदुत्तरनयेऽवदत् ।
प्रागुक्तभूतगमनं तृतीये समसीषधत् ॥ ४ ॥

उपपत्त्या प्राणगतिमाक्षिप्यानंतरे नये ।
असीषधत् भूतगतिमाक्षिप्य भगवान् नये ॥ ५ ॥

पंचमे साधयामास षष्ठे भूतगतिं पुनः ।
विशेषश्रुत्यभावेन त्वाक्षिप्य समसीषधत् ।
कर्मणो मुक्तिहेतुत्वं नेति प्राह च सप्तमे ॥ ६ ॥

अष्टमे निःशेषनाशाभावमाह स कर्मणाम् ।
भोगेन नवमे स्वर्गादागतीगतिरीरिता ॥ ७ ॥

गतागतस्य दशमे हरिणा कर्मकार्यता ।
गतागतं पापकृतामप्यस्तीत्युदितं ततः ॥ ८ ॥

द्वादशे नित्यनिरयप्राप्तिरुक्ता समर्थिता ।
हरिद्विषामाह दुःखरूपतां नरकस्य तु ॥ ९ ॥

त्रयोदशे स्वतंत्रत्वचिंतासाधनमेव तु ।
फलेनेत्यवदत् सूत्रकृन्नये तु चतुर्दशे ॥ १० ॥

ततोऽधतमसस्यातिदुःखमात्रत्वमाह सः
षोडशे भूमादिभावाभावमाह स कर्मणाम् ॥ ११ ॥

नये सप्तदशे गर्भवासादिप्राप्तिमाशु सः ।
स्वर्गादवाग्गतस्याह व्रीह्यादित्वं न कर्मिणः ॥ १२ ॥

इत्याहाष्टादशनये त्यक्तस्वर्गस्य कर्मिणः ।
पितृप्रवेशस्तूपांत्ये साधितो हरिणा नये ॥ १३ ॥

योनिप्रवेशेनेह देहावाप्तिमाह नये हरिः ।
चरमे विंशति नयाः तृतीयाद्य इतीरिताः ॥ १४ ॥

भक्तिपादः

तृतीयस्य द्वितीयांघ्रौ विष्णुमाहात्म्यमीरितम् ।
मत्युत्पत्यर्थमस्यादौ स्वप्नस्रष्टृत्वमीरितम् ॥ १ ॥
तत्तिरोधायकत्वं तु द्वितीयेऽभिहितं हरेः ।
जाग्रत्प्रवर्तकत्वं तु तृतीयेऽभिहितं नये ॥ २ ॥
तुर्येऽधिकरणे तस्य मुक्तप्राप्यत्वमीरितम् ।
पंचमेऽभिहितं सुप्तबोधकत्वं हरेर्नये ॥ ३ ॥
षष्ठे सार्वजनीनानामवस्थानां तु सर्वशः ।
प्रवर्तकत्वमीशस्य नये सूत्रकृतेरितम् । ॥ ४ ॥
अर्धप्राप्यत्वमुक्तं स ह्योमावस्थाने सप्तमे
जीवेनेशस्याष्टमे तु निर्दोषगुणपूर्णताम् ॥ ५ ॥
अभिन्नत्वं च सर्वत्र हरेः सूत्रकृदब्रवीत् ।
तस्याप्राकृतदेहत्वं जगाद नवमे नये ॥ ६ ॥
भेदाभेदाभावमाह दशमे जंतुना हरेः ।
स्वरूपाभिव्यक्तिरूपफलं भक्तेर्हरेर्नये ॥ ७ ॥
एकादशेऽवदद्भक्तितारतम्यं तदुत्तरे ।
त्रयोदशेऽवदद्विश्वपालकत्वं हरेर्नये ॥ ८ ॥
आत्मप्रसादैकसाध्यमापरोक्ष्यं रमेशितुः ।
इत्यर्थमाह भगवान् नये व्यासश्चतुर्दशे ॥ ९ ॥
नये पंचदशे प्राह गुणित्वं जगदीशितुः ।
अलौकिकत्वमवदत् तद्गुणानां तु षोडशे ॥ १० ॥

कादिकादिगुणौघस्य व्यासः सप्तदशे नये ।
कादिकादिगुणाभासभावमाह जगत्प्रभुः ॥ ११ ॥

प्रागुक्ताव्यक्ततामेव श्रीशस्य समसीषधत् ।
अष्टादशे नये व्यासः सर्वकर्तृत्वसाधनम् ॥ १२ ॥

स उपान्त्यनये चक्रे नयेऽन्त्ये फलदातृताम् ।
आहैकविंशति नयाः तृतीयस्य द्वितीयके ॥ १३ ॥

उपासनापादः

तृतीयस्य तृतीयांघ्रावुदितोपासना हरेः ।
आद्ये नये सर्वशास्त्रश्रुतिमत्योश्च कार्यता ॥ १ ॥

समर्थिता सूत्रकृता हरेः सार्वत्रिकान् गुणान् ।
उपसंहृत्य तध्यानं द्वितीये कार्यमाह सः ॥ २ ॥

तृतीये तूपसंहारानुपसंहारायोर्नये ।
युक्तत्वं कर्तृभेदेन तूपसंहृतिकार्यताम् ॥ ३ ॥

तुर्ये फलादिकत्वोक्त्या प्राह सर्वाधिकारिणाम् ।
साधारणं गुणोपास्तिनिर्णयं प्राह पंचमे ॥ ४ ॥

प्राह प्रियशिरस्त्वादेः षष्ठे सर्वानुपास्यताम् ।
सप्तमे त्वमरादीनां बहुसद्गुणचिंतनम् ॥ ५ ॥

उक्तोपसंहृत्यनुपसंहृत्योर्मानमष्टमे ।
नये जगाद प्रागुक्तचतुर्गुणविचिंतनम् ।
नवमे साधयामासानुपसंहारमानताम् ॥ ६ ॥

प्रागुक्तामात्मशब्दस्य दशमे समसीषधत् ।
एकादशेऽलौकिकानां गुणानां ध्येयतोक्तिता ॥ ७ ॥

नये सूत्रकृता वाण्याः क्रियाणामुपसंहृतिः ।
न विशिष्य गुणानां वा किंतु सामान्यतश्च सा ॥ ८ ॥

इत्यर्थं द्वादशे प्राहानुपसंहारमानताम् ।
आत्मशब्दाच्चेति सूत्रप्रोक्तामात्मपदस्य तु ॥ ९ ॥

नये समर्थयामास वेदव्यासस्त्रयोदशे ।
संभृत्यादिगुणानां स प्राह सर्वानुपास्यताम् ॥ १० ॥

चतुर्दशे पंचदशे गुणानामुपसंहृतिः ।
कार्येति सर्वशः प्राह कर्माद्याद्यनुपास्यताम् ॥ ११ ॥

वेधादेः षोडशे प्राह मुक्तावप्यस्तितोदिता ।
हर्युपास्तेः सप्तदशे नियतिः कर्मणां कृतेः ॥ १२ ॥

अष्टादशे तु मुक्तानां ब्रह्मसूत्रकृतोदिता ।
तदयुत्तरनये मोक्षनैयत्यं ब्रह्मदर्शिनाम् ॥ १३ ॥

उपासनाधिकारस्य नियमं तारतम्यतः ।
तदुत्तरनये प्राह ततः प्राणावमानताम् ॥ १४ ॥

उपासकानामवदत् प्राणादुत्तमतां हरेः ।
ततः प्राह हरेरेव प्राणादुत्तमतां ततः ॥ १५ ॥

उपासनेऽधिकारस्य भावः संसाधितः श्रियः ।
चतुर्विंशे नये तेन श्रवणादित्रयस्य च ॥ १६ ॥

कर्तव्यतां प्राह नये पंचविंशे तदुत्तरे ।
प्रीत्या गुरूपदेशाख्यमुपास्तेरंगमाह सः ॥ १७ ॥

ततो गुरुप्रसादस्य साधनेषु बलिष्ठताम् ।
पूर्वप्राप्तादन्यगुरोः स्वीकार्यत्वं ततोऽवदत् ॥ १८ ॥

ज्ञानस्यैव ततः प्राह सूत्रकृन्मुक्तिहेतुताम् ।
तदुत्तरनये तेन सैवाक्षिप्य समर्थिताम् ॥ १९ ॥
तदुत्तरे दर्शनस्य प्राह भक्त्यादिकार्यताम् ।
तारतम्यं दर्शनस्य तदुत्तरनयेऽब्रवत् ॥ २० ॥
बिंबज्ञानस्य सन्मुक्तिहेतुत्वं तु तदुत्तरे ।
भक्तेर्यद्दृष्टिहेतुत्वं स्वातंत्र्येण तु तन्न च ॥ २१ ॥
इत्युत्तरनये प्राह त्वैक्यमंशांशिनोस्ततः ।
ब्रह्माद्यंगसुरोपास्तेः कार्यतामाह तूत्तरे ॥ २२ ॥
आह सर्वोपास्यतां तु ततो भूमगुणस्य तु ।
तारतम्येनैव सर्वोपास्यतां तु तदुत्तरे ॥ २३ ॥
ततो बिंबोपासनस्य विकल्पेनैव कार्यताम् ।
काम्यविध्योक्तरूपाणां गुणानामप्युपासनम् ॥ २४ ॥
विकल्पेनैव कर्तव्यमित्याह तदुत्तरे ।
हीश्वरांगाश्रितत्वेन ब्रह्मादीनामुपासनम् ॥ २५ ॥
कार्यं दैवैरिति प्राहोपांत्ये तु भगवान् नये ।
नयांते प्राह देवान्यैरुक्तोपास्तेरकार्यताम् ।
चत्वारिंशद् द्वौ च नयात्तृतीयस्य तृतीयके ॥ २६ ॥

ज्ञानपादः

तृतीयस्य चतुर्थेऽष्टौ ज्ञानसामर्थ्यमीरितम् ।
आद्ये ज्ञानस्य सर्वार्थसाधनत्वमुदीरितम् ॥ १ ॥
नये द्वितीये तद्ज्ञानं न समस्ताधिकारिकम् ।
इत्याह तारतम्यस्य सत्तामाह तृतीयके ॥ २ ॥

ज्ञानाधिकारे तुर्ये तु विशेषं ज्ञानिनोऽवदत् ।
सद्सत्संप्रवृत्तिभ्यामाह पंचमके नये ॥ ३ ॥

ब्रह्मज्ञानस्याधिकारिमात्रप्राप्यत्वमाह सः ।
ब्रह्मज्ञानस्य देवानां पदानाकांक्षिभिर्नरैः ॥ ४ ॥

प्राप्यत्वमाह षष्ठे तु ज्ञानं सन्निधिमात्रतः
अस्वामिनोऽपि फलदमिति सप्तमकेऽवदत् ॥ ५ ॥

आधिक्यमष्टमे ज्ञाने विशेषादधिकारिणाम् ।
गतीनामाह सर्वेभ्यो नवमे त्वतिगोप्यताम् ॥ ६ ॥

ज्ञानस्याह परोक्षस्य दशमे सूत्रकृन्नये ।
आहसाधनसंपत्तिजन्मन्येवोदयं दृशेः ॥ ७ ॥

अभावे प्रतिबंधस्य स्वोदयादुत्तरक्षणे ।
ज्ञानं मुक्तिप्रदातृ स्यात् प्रतिबंधो भवेन्न च ॥ ८ ॥

इति प्राह नयेंऽत्ये तु भगवान् सूत्रकृद्धरिः ।
तृतीयस्य तुरीयेंऽष्टौ नया एकादशेरिताः ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीब्रह्मसूत्राधिकरणरत्नमालायां सुधींद्रयतिकृतायां तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोध्यायः (फलाध्यायः)

कर्मक्षयपादः

उक्त्वाऽथब्रह्मजिज्ञासापदार्थान् लक्षणैस्त्रिभिः ।
तुर्येऽतः पदबोध्यस्य मोक्षस्याह स्वरूपकम् ॥ १ ॥

कर्मक्षयोत्क्रांतिमार्गभोगरूपस्य लक्षणे ।
कर्मक्षयं तु प्रथमे प्राधान्येन न्यरूरुपत् ॥ २ ॥

प्राथम्याद्भगवान् पादेऽस्त्यवश्यंभावि साधनम् ।
न्यरूरुपत् सप्तनय्यां श्रुत्याद्यावृत्तिकार्यताम् ॥ ३ ॥

आदावाह नये तत्राऽऽत्मत्वोपास्तेर्द्वितीयके ।
नित्यशः कार्यतामाह तृतीये तु न्यावारयत् ॥ ४ ॥

विष्णुप्रतीकयोरैक्योपास्तिं तुर्ये नयेऽब्रवीत् ।
आवश्यकत्वं ब्रह्मत्वोपास्तेः पंचम आह सः ॥ ५ ॥

स्वास्वाश्रयांगकत्वेन श्रीशोपास्तेः सुकार्यताम् ।
सुरैः षष्ठे तु नियममासनादेरुपासने ॥ ६ ॥

ध्यानस्य प्रायणांतत्वं सप्तमेऽसाधयन्नये ।
प्रासंगिकं समाप्यैवमीश्वराधिगमाध्द्रुवम् ॥ ७ ॥

कर्मक्षयाभिधफलसिद्धिरित्यष्टमेऽवदत् ।
तुरीयस्याद्यचरणे नया अष्टौ समीरिताः ।
देवानां स्वोच्चदेवेषु लयमुत्क्रांतिमाह च ॥ ८ ॥

उत्क्रांतिपादः

तुरीयस्य द्वितीयांघ्रौ वाचो मनसि संलयम् ।
आदावाह नये प्राणे लयं तस्य द्वितीयके ॥ १ ॥

वाणीपतेर्लयं त्वीशे नये प्राह तृतीयके ।
लयं मुक्तान्यदेवानां पंचभूताभिमानिषु ॥ २ ॥

चतुर्थे तु नये प्राह सर्वभूतेषु पंचमे ।
समर्थितः सुराणां तु लयः षष्ठे श्रियो हरौ ॥ ३ ॥

लयाभावः सूत्रकृता परमात्मनि संलयम् ।
विरिंचेतरदेवानां सप्तमे हरिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

मुक्तानां हर्यधीनत्वं नये त्ववददष्टमे ।
देवानां लयमुक्त्वैवं मनुष्यज्ञानिनामथ ॥ ५ ॥

विलक्षणोत्क्रांतिमन्योत्क्रांतितो नवमेऽवदत् ।
आवश्यकत्वमंते तु विद्याया गत्यनुस्मृतेः ।
प्राह द्वितीये चरणे तुरीयस्य नया दश ॥ ६ ॥

३. मार्गपादः

उत्क्रांतानां तु यः पंथाः प्राप्तौ तेन पथा हरेः ।
गतानाममराणां च यद्गम्यं तद्द्वयं प्रभुः ॥ १ ॥

तुरीयस्य तृतीयांघ्रौ सूत्रकृत् संन्यरूरुपत् ।
तत्र विष्णुप्राप्तिमार्गे आदावर्चिष आदिताम् ॥ २ ॥

नये वायो द्वितीये तु तदानंतर्यमाह हि ।
तृतीये प्राप्यतामाह तडितो वत्सरात् परम् ॥ ३ ॥

आतिवाहिकतामाह तुर्ये त्वर्चिरनंतरम् ।
प्राप्य वायोर्मुख्यवायोरंतिमत्वं तु पंचमे ॥ ४ ॥

नये ब्रह्मप्राप्तिमार्गे सूत्रकृत् समसीषधत् ।
एवं मार्गं संविचार्य पंचनय्या श्रुतीश्वरः ॥ ५ ॥

कृष्णो गम्यस्वरूपं तु नये षष्ठे न्यरूरुपत् ।
तुरीयस्य तृतीयेंऽघ्रौ नयाः षडिति कीर्तिताः ॥ ६ ॥

४. भोगपादः

चतुर्थस्य चतुर्थेंऽघ्रौ चतुर्वक्त्रेण केशवम् ।
गतानां सह यो भोगस्तं व्यासः संन्यरूरुपत् ॥ १ ॥

ब्रह्मानतिक्रमेणैव मुक्तानां प्रथमे नये ।
भोगानुभवमाहेशो ब्रह्मप्राप्याविहाय तत् ॥ २ ॥

भुञ्जानस्याखिलान् द्वितीये त्वाह मुक्तताम् ।
ज्योतिषो मुक्तगम्यत्वं ब्रह्मत्वं तु तृतीयके ॥ ३ ॥

सायुज्यभाजां तुर्ये तु श्रीशसंभुक्तभोक्तृताम् ।
निरस्य देहविरहप्रयुक्तां भोक्तृतां हरिः ॥ ४ ॥

मुक्तस्य भोक्तृतामाह सूत्रकृत् पंचमे नये ।
मुक्तस्य संकल्पमात्रसाध्यभोगित्वमब्रवीत् ॥ ५ ॥

षष्ठेऽधमनियम्यत्वराहित्यं सप्तमेऽवदत् ।
निराह मुक्तसंभोगानुपपत्तिं नयेऽष्टमे । ॥ ६ ॥

भोगेयत्तां तु मुक्तस्य नवमे प्राह सूत्रकृत्
वृद्धिर्ह्रासश्च नेत्याह भोगादेर्मुक्तसंततेः । ॥ ७ ॥

दशमे पुनरावृत्तिं मुक्तानामंतिमे नये ।
अवदद्भगवान् व्यासः श्रीश(:)सज्ज्ञानसिद्धये ॥ ८ ॥

तद्वाक्यपद्मसौरभ्यं व्यञ्जयन् मध्वमारुतः ।
तापानपाहरत् स्वानां कृपापूरः सुशीतलः ॥ ॥ ९ ॥
तुर्याध्यायतुरीयांघ्रौ नया एकादशेरिताः ।
एवं षोडश पादेषु मेलने खरशो नयाः ॥१०॥ (२२२)

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्राधिकरणरत्नमालायां श्रीसुधींद्रयतिविरचितायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

इति श्रीसुधींद्रतीर्थकृता ब्रह्मसूत्राधिकरणरत्नमाला

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

6. श्रीधीरेंद्रयतिविरचितः विषयवाक्यसंग्रहः

I प्रथमाध्यायः (समन्वया)

प्रथमः पादः

श्रीमदानंदतीर्थार्यहृदयांभोजवासिनः ।
श्रीरामकृष्णव्यासश्रीहयास्यान् प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥

श्रीमध्वतंत्रव्याख्याकृज्जयराजार्यपूर्वकान् ।
श्रीराघवेंद्रवादींद्रवसुधेंद्रान् नतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

श्रीव्यासो ब्रह्ममीमांसां चक्रे सूत्रगणात्मिकाम् ।
सा चतुर्लक्षणी तत्र चत्वारः प्रतिलक्षणम् ॥ ३ ॥

पादाः प्रसिद्धा द्वाविंशत्यधिकद्विशतं नयाः ।
तत्र सर्वाधिकरणेषु भाष्यटीकास्फुटान्यपि ॥ ४ ॥

वक्ष्ये विषयवाक्यानि तदुक्त्या ज्ञापितान्यहम् ।
विजिज्ञासस्वेति वाक्यं जिज्ञासानयगं स्मृतम् ॥ ५ ॥

जन्माधिकरणस्योक्तं तद्ब्रह्मेति तदुत्तरम् ।
यतो वेत्यादि तत्पूर्वं शास्त्रयोनिनयस्य च ॥ ६ ॥

समन्वयस्यौपनिषदः पुरुष इत्यादिकस्तथा ।
नावेदविच्चेति वाक्यद्वयं विषयदर्शकम् ॥ ७ ॥

नामानि सर्वाणि यमाविशंतीत्यादिकं तथा ।
इहेक्षतिनये गम्यं टीकादौ विषयोक्तितः ॥ ८ ॥

अंतरात्माऽऽनंदमय इत्यानंदमये नये ।
उपलक्षणयाऽऽनंदमयशब्द उदाहृतः ॥ ९ ॥

अंतःप्रविष्टं कर्तारमित्यंतःस्थनयस्य तु ।
आकाश इति होवाचेत्याकाशाख्यनयस्य तु ॥ १० ॥

तद्वै त्वं प्राणोऽभव इति प्राणनयस्य हि ।
आद्यज्योतिर्नयस्येदं ज्योतिरित्युदितं वचः ॥ ११ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं गायत्र्यधिकृतेरपि ।
चक्षुः श्रोत्रं मनः प्राण इति प्राणनयेंऽतिमे ॥ १२ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

सर्वभूतेष्वेतमिति (वाक्) सर्वत्रप्रसिद्धके ।
सर्वं वा अत्तीति वाक्यमत्ताधिकरणस्य तु ॥ १ ॥

ऋतं पिबंतावित्याद्यं गुहाधिकरणीयकम् ।
य एषोंऽतरक्षिणीति त्वंतर्नयगतं वचः ॥ २ ॥

एष त आत्मांतर्यामीत्यंतर्यामिनयस्य हि ।
अदृश्यत्वनये यत्तदद्रेश्यमिति भाषितम् ॥ ३ ॥

यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमित्यादिकं वचः ।
वैश्वानरनयस्यैतद्विषयप्रतिपादकम् ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

यस्मिन् द्यौः पृथिवीत्येतद् द्युभ्वाद्यायतने नये ।
यो वै भूमेति यद्वाक्यं भूमाधिकरणस्य तु ॥ १ ॥

एतद्वैतदक्षरं गार्गीत्यंतरनयस्य च ।
सदेव सौम्येति यद्वाक्यं सन्नये विषयार्पकम् ॥ २ ॥
दहरं पुण्डरीकं वेश्मेत्याद्यं दहरे नये ।
तदेतदिति मन्यंत इत्याद्यनुकृतौ नये ॥ ३ ॥
अंगुष्ठमात्रमित्यादि शब्दादेवेति सन्नये ।
विश्वे देवा इति वचो देवतानयगं मतम् ॥ ४ ॥
पठेद्वेदानिति वचो ह्यपि शूद्रनये मतम् ।
महद्भयं वज्रमिति वाक्यं कंपनसन्नये ॥ ५ ॥
प्राणे ह्यंतरिति ज्योतिर्दर्शनके नये ।
आकाशोऽर्थांतरत्वादि ह्याकाशे च प्रसिद्धवाक् ॥ ६ ॥
स यत्तत्रेत्यादि वाक्यमसंगत्वनयस्य हि ।
महिमा ब्राह्मणस्येति वचः पत्यादिशब्दके ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

महतः परमव्यक्तमिति वागानुमानिके ।
वसंते ज्योतिषेत्यादिनये ज्योतिरुपक्रमे ॥ १ ॥
संख्योपसंग्रहनये पंच पंचजना इति ।
आकाशाद्वायुरित्येतत् कार्यकारणसन्नये ॥ २ ॥
सर्वे वेदा इति वचो समाकर्षनयस्य तु ।
सैषा प्रकृतिरित्याद्यं वाक्यं तु प्रकृतौ नये ॥ ३ ॥
एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यध्यायांतिमे नये ।
असदेवेति तुच्छेनेत्याद्यं विषयदर्शकम् ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ प्रथमाध्यायः (समन्वयाध्यायः) समाप्तः ॥

II द्वितीयोऽध्यायः (अविरोधाध्यायः)

प्रथमः पादः

यतो वा स हि सर्वस्य कर्तेत्यादि स्मृतेर्नये ।
सर्वे वेदा इति वचो नविलक्षणता नये ॥ १ ॥

मृदब्रवीदाप इती त्यभिमानिनये वचः ।
यतो वा असदेवेदमित्याद्यं चाप्यसन्नये ॥ २ ॥

स हि सर्वस्य कर्तेति भोक्त्रापत्तिनयस्य तु ।
स इदं सर्व मसृजते त्यारंभणके नये ॥ ३ ॥

यतो वेत्युक्तमितरव्यपदेशनयस्य च ।
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्रापि तदेव हि ॥ ४ ॥

प्रयोजनाधिकरणे वैषम्यादिनये च तत् ।
गुणाः श्रुता इति वचः सर्वधर्मोपपत्तिके ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

स हि सर्वस्य कर्तेति नये सांख्ये त्वनीश्वरे ।
एको वशी यतो वेति सेश्वरे सांख्यके नये ॥ १ ॥

यतो वेत्यादिकं लोकायतिकादि नयत्रये ।
गुणाः श्रुताऽनंतगुणाः इति वैशेषिके नये ॥ ३ ॥

अणुपुंजवादादिष्वापादांतनयेष्वपि ।
यतो वे त्यादि कर्तृत्वबोधकं विषयार्पकम् ॥ ३ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

वियन्नयस्य चाकाशः संभूत इति तद्वचः ।
आकाशाद्वायुरित्येतन्मातरिश्वनये स्फुटम् ॥ १ ॥

असंभवस्त्वसति नये तद्ब्रह्मेत्युक्तमत्र च ।
तेजोऽत इत्यधिकृते वायोरग्निरितीरितम् ॥ २ ॥

अग्नेराप इति ह्येतत् आप इत्युदिते नये ।
पृथिव्यधिकाररूप नयेऽद्भिः(द्भ्यः) पृथिवीति च ॥ ३ ॥

यत्प्रयंती त्यादिवाक्यं तदभिध्यानके नये ।
विपर्ययेणेति नये भूतानीति क्रमादिति ॥ ४ ॥

तद्यच्छेद्ज्ञान इत्याद्यमंतरेत्यादिके नये ।
नाऽऽत्मा श्रुतेरिति नये नित्यानां नित्यतावचः ॥ ५ ॥

सर्वे एते चिदात्मानः इति ज्ञोऽत नये वचः ।
वागणुह्येष आत्मेति ह्युत्क्रांत्यादिनयस्य तु ॥ ६ ॥

स पंचधेत्यादि वाक्यं व्यतिरेकनयस्य हि ।
द्वा सुपर्णेत्यादिवाक्यं पृथगुपदेशाह्वये नये ॥ ७ ॥

यावदात्मेत्यधिकृतौ स नित्य इति तद्वचः ।
विज्ञानात्मेति पुंस्त्वादिवत्त्वस्येति नयस्य हि ॥ ८ ॥

यत्कर्म कुरुतेत्यादिजीवकर्तृत्वसन्नये ।
वस्तुतो ज्ञोऽत एवेत्याद्या पादांतनयेऽपि सः ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

स इदं सर्वमित्याद्यं तथा प्राणा इतीरिते ।
सर्वेंद्रियाणीति च नये तत्प्राक्श्रुतेरिति ॥ १ ॥

वागुत्पत्तिनये प्राणसंख्या व्याप्तिनये च तत् ।
स प्राणमात्मत इति श्रेष्ठश्चेति नयस्य तत् ॥ २ ॥

चक्षुरादिवदित्यत्र प्राणः परवशेति वाक् ।
प्राणा वावेत्यादिवाक्यं पंचवृत्त्याह्वये नये ॥ ३ ॥

अणुश्चेति नये वाक्ये प्राचीनप्राणवाचकम् ।
तानी ह वेति वा ज्योतिराद्यधिष्ठानके नये ॥ ४ ॥

त इंद्रियाणीति नये प्राणा वेत्यादिकं वचः ।
संज्ञामूर्तेः क्लृप्तिनये नामरूपादि सृष्टिवाक् ॥ ५ ॥

मांसादि भौममित्यत्र तासां त्रिवृतमित्यदः ।
टीकायां विषयवाक्यानि संगृहीतानि तानि वै ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

III तृतीयाध्यायः

प्रथमः पादः

ब्राह्मणो निर्वेदमिति तदंतरनयस्य हि ।
त्र्यात्मकत्वादिति नये वेत्थैवेति च वाग्द्वयम् ॥ १ ॥

यद्वा तदंतरनये वैराग्यादि प्रसाधनं (प्रबोधकम्) ।
त्र्यात्मकत्वत् प्राणगतेरिति वेत्थेति वाग्द्वयम् ॥ २ ॥

अग्निं वागप्येति वातमित्यग्न्यादिगतिश्रुतेः ।
प्रथमे श्रवणं वेत्थेत्यश्रुतत्वादिके च तत् ॥ ३ ॥

भाक्तं वेत्यत्र वैराग्यपूर्वसाधनबाधकम् ।
कृतात्ययनये भूतैर्गच्छतीत्यादि वाङ्मतम् ॥ ४ ॥
यथा तमेव पुनर्गच्छत्यागच्छतीति च ।
चरणादित्यत्र तथाऽनिष्टादिकारिणामपि ॥ ५ ॥
संयमनेत्यपि सप्तत्या तत्रापीत्यनयोर्मतम् ।
अथैतयोः पथोर्नैकेति विद्याकर्मणोर्नये ॥ ६ ॥
न तृतीये तथेत्यत्र यातयाम इतीत्यपि ।
भूत्वेत्यादिकं तत्स्वाभाव्यापत्तिके नये ॥ ७ ॥
नाति चिरेणेति तत्र ततः शेषेण चेति वाक् ।
अन्याधिष्ठित इत्यस्मिन्निति व्रीहियवा इति ॥ ८ ॥
तद्य इह शुभकृतः रेतःसिग्योगिके त्विति ।
योनेः शरीरमित्यत्र स्मृतियोग्य इतीरितम् ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

स्वप्नायैवेत्यादि संध्ये सृष्टिराह नये मतम् ।
वेदनांतरमित्याद्यं पराभिध्यानके नये ॥ १ ॥
जागरितस्थान इति देहयोगादितीरिते ।
नाडीषु सुप्त इत्याद्या तदभाव इतीरिते ॥ २ ॥
अतः प्रबोध इत्यस्मिन् यदा जीवः प्रबुध्यते ।
स एवेत्यधिकृतौ स स्वप्न इति वा मतम् ॥ ३ ॥
मुग्धेऽर्धसम्पत्तिनये मोहादिप्रतिपादके ।
दक्षिणानि मुखेत्यादि मतं न स्थानतो नये ॥ ४ ॥

अरूपवन्नये रुग्मवर्णं चानंतमात्रकम् ।
अत एव चोपमेत्यादावंबुवदग्रहणे नये ॥ ५ ॥

वृद्धिह्रासादिका चैव यस्य देवेति भक्तिवाक् ।
य उ त्रिधात्विति वचः प्रकृतैतावतानये ॥ ६ ॥

भक्तिरेवैनममियाति तदव्यक्तनये तथा ।
उभयव्यपदेशाख्ये यस्य देवेति वा वचः ॥ ७ ॥

परमतस्सेत्वित्यत्र सत्यज्ञानादिवाचकम् ।
एतस्य ब्रह्मण इति स्थानवैशेष्यके नये ॥ ८ ॥

तथान्यत्प्रातिषेधाख्ये ब्रह्मोपास्वेति वाङ्मतम् ।
स इदं सर्वमसृजतेत्यनेनेति च सन्नये
एष ह्येवेत्यादि फलमत इत्यादिके नये ॥ ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीश्रीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

सर्ववेदांताधिकृतौ सर्वे वेदा इतीरितम् ।
सर्वैश्च वेदैरित्याद्यमुपसंहारके नये ॥ १ ॥

सर्वैर्गुणैरेक आत्मेत्येवेति च द्वयं (मतम्) ।
प्राप्तेश्चेति नये चायं सर्वाभेदनये तथा ॥ २ ॥

आनन्दादय इत्यत्र सत्यज्ञानादिवाचकम् ।
नये प्रियशिरस्त्वाख्ये एतस्य प्रमितीरितम् ॥ ३ ॥

अन्येषु तु यथायोगं इतरे त्वर्थसाम्यके ।
सर्वैरितिप्रागुपिते त्वाध्यानायेति सन्नये ॥ ४ ॥

विज्ञानमानंदमिति गुणास्त्वात्मगृहीतिके ।
आत्मेत्येवेत्युक्तवाक्यमन्वयादिति सन्नये ॥ ५ ॥

एष नित्यो महिमेति कार्याख्यानादपूर्वके ।
समान एव वेत्यत्र लौकिकेत्यादिकं मतम् ॥ ६ ॥
न वा विशेषादित्यत्र चात्मेत्येवेति वाग्भवेत् ।
संभृतिद्युव्याप्तिरेव सर्वे उक्षार इत्यपि ॥ ७ ॥
पुरुषविद्यायामाम्नानेऽपीत्यत्र सर्वैर्गुणैरिति ।
अग्रे त्वचं विध्य मर्मन्निति वेधादिके मतम् ॥ ८ ॥
हानौ तूपायनेत्यत्रोपासनादिविधायकम् ।
तमेवं विद्वानमृतः छंदतोभयसन्नये ॥ ९ ॥
पूर्वोक्तमेवानियमः सर्वेषामिति चोदिते ।
तं तथोपासते यावदधिकारमवस्थितौ ॥ १० ॥
नामप्राणाद्यंतवाक्यमियदामननादिति ।
व्यतिहारनये विष्णोर्यं सत्यैवेतिवादिनी ॥ ११ ॥
सत्यादयः स वै हीति प्राणो वावेति वाङ् नये ।
महतोऽव्यक्तमित्याद्यं कामादित्यादिके नये ॥ १२ ॥
श्रोतव्यमित्याद्यखिलं तन्निर्धारणपूर्वके ।
प्रदानवदिति ह्यत्र तदैत्र विषयार्पकम् ॥ १३ ॥
लिंगभूयस्त्वतस्तद्धीत्यत्र चाचार्यवानिति ।
आचार्याद्धीत्युक्तमेतत् पूर्ववैकल्पिके नये ॥ १४ ॥
ब्रह्मोपास्वेत्यादि वाक्यं विद्यैव त्विति सन्नये ।
श्रुत्यादिबलवत्वाच्चेत्यादावमृतमित्यदः ॥ १५ ॥
अनुबंधादिभ्य इति दृश्यतेत्यादिकं वचः ।
प्रज्ञांतरपृथक्त्वेति ब्रह्मोपासाविधायकम् ॥ १६ ॥

न सामान्यादपीत्यत्र दृष्टश्चैवेत्यादि दृष्टिवाक् ।
परेण शब्दस्येत्यत्र भक्त्या दर्शन वाङ् मतम् ॥ १७ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावेत्यत्रोपास्त्यादिविधायकम् ।
अंगावबद्धास्त्वित्यत्रात एवात्मानमेव च ॥ १८ ॥

भूम्नः क्रतुवादित्यत्र यो वै भूमेति विश्रुतम् ।
तदेव नानाशब्दादिभेदादित्यत्र चोदितम् ॥ १९ ॥

विकल्प इत्याधिकृतौ नृसिंहादेरुपास्तिवाक् ।
आवहंतीत्यादिवाक्यं काम्यास्त्विति नये मतम् ॥ २० ॥

ब्रह्मा शिरसि चेत्याद्यमंगेष्वित्यत्र संमतम् ।
नवेत्यत्र तदेव स्यात् टीकादौ विषयोक्तितः ॥
भावदीपे न्यायमुक्तावल्यादौ च तथोक्तितः ॥ २१ ॥

॥ इति श्रीश्रीरिंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

तमेवमित्यादिवाक्यं पुरुषार्थनयस्य हि ।
तदेवासार्वत्रकीति ज्ञानादेवेति वाग् भवेत् ॥ १ ॥

नाविशेषादिति पठेद्वेदानर्थानितीरितम् ।
स्तुतयेऽनुमतिर्वेति स ब्राह्मण इति स्फुटम् ॥ २ ॥

सर्वथाऽपि तु त एवेत्यस्य तमेतं दृश्यतेति च ।
न चाधिकारिकमिति न देवेत्यादिकं वचः ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्याद्यं स्वामिनः फले ।
कृत्स्नभावाधिकरणे कुटुंबीत्यादिकं वचः ॥ ४ ॥

एतां मनुष्येष्वित्याद्यमनाविष्कृणके नये ।
नये त्वैहिकमित्यादावात्मा वाऽरेति दृष्टिवाक् ॥ ५ ॥

एवं मुक्तिफलेच्छेत्यत्र ब्रह्मसंस्थामयं त्विति ।
उद्धृतान्येव वाक्यानि टीकायां विषयोक्तितः ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति तृतीयाध्यायः (साधनाध्यायः) ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः

श्रोतव्य इत्यादिवाक्यमावृत्तेरसकृन्नये ।
आत्मानमेवेति वचः आत्मेति त्विति सन्नये ॥ १ ॥

न प्रतीके नहीत्यत्र नाम ब्रह्मेति च स्मृतम् ।
ब्रह्मदृष्टिनये ब्रह्म पूर्णमित्यादिकं वचः ॥ २ ॥

चक्षोः सूर्योऽजायतेति ह्यादित्यादि मते नये ।
उपविश्यासनेत्याद्यमासीनः संभवादिति ॥ ३ ॥

सर्वदैनमुपासीतेत्यादि प्राणनयेऽपि हि ।
विद्वानतिमृत्युमेतीत्याद्यं कर्मक्षये नये ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

वाङ्मनसि दर्शनादित्यत्र वाङ्मनसीति वाक् ।
तन्मनः प्राण इत्यत्र मनः प्राणेति वाङ्मतम् ॥ १ ॥

प्राणः परमन्वित्येतत् सोऽध्यक्षे तदितीर्यते ।
भूतेष्वित्यत्र वागग्नौ सर्वे देवा इतीरितम् ॥ २ ॥

सर्वे देवा इति वचो नैकस्मिन्निति सन्नये ।
महतोऽव्यक्तमित्याद्यं समनेत्यादिके नये ॥ ३ ॥

अविभागनये सत्यकाम इत्यादिकं मतम् ।
शतं चैका चेति वाक्यं तदोकोऽग्रादिके नये ॥
योगिनः प्रतिस्मर्येतेत्याद्येऽसौ विषयस्त्विति ॥ ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

अर्चिरादिनये चैव तेऽर्चिषं त्विति वाग्भवेत् ।
वायुशब्दादिति नये स वायुमिति निश्चयः ॥ १ ॥

तडितोऽधीत्याधिकृतेर्वत्सरात् तडितं त्विति ।
द्वितीयां गतिं वायुमित्याद्यातिवाहिकलैंगिके ॥
कार्यं बादरिरित्यत्र स एनानिति चोदितम् ॥ ॥ २ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

सम्पद्येत्यत्र चात्मानमभिसम्पद्यतेत्यदः ।
स तत्र पर्येतीत्येतन्मुक्तमित्यादिके नये ॥ १ ॥

परंज्योतिरुपेत्यैतदात्मप्रकरणादिके नये ।
अविभागेनेति नये सर्वान् कामानितीरितम् ॥ २ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिनये तानेवैतद्वदंत्विति ।
संकल्पादेव चेत्यत्राथ सदैवमितीरितम् ॥ ३ ॥

अत एव चानन्यनये विमुक्तश्चेति मुक्तिवाक् ।
अभावं बादरिरिति नये कामानितीरितम् ॥ ४ ॥

सर्वान् कामानवाप्नेति जगद्व्यापारवर्जने ।
स्थितिमाहेत्यत्र चैतत्साम गायन्नितीरितम् ॥ ५ ॥

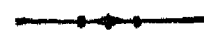
अनावृत्तिनये पूर्वं विमुक्तिप्रतिपादकम् ।
टीकादौ विषयोक्तानि अन्विष्टानि यथामति ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिकृते विषयवाक्यसंग्रहे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायः (फलाध्यायः) ॥

॥ इति श्रीधीरेंद्रयतिविरचितः विषयवाक्यसंग्रहः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

7. श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचित-

सन्न्यायविवृतिः (न्यायविवरणम्)

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतश्रीरामकृष्णवेदव्यासात्मक श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

चेतनाचेतनजगन्नियन्त्रेऽशेषसंविदे ।
नमो नारायणायाजशर्वशक्रादिवन्दित ॥ १ ॥

कृत्वा भाष्याऽनुभाष्येऽहमपि वेदार्थसत्पतेः ।
कृष्णस्य सूत्रानुव्याख्यासन्न्यायविवृतिं स्फुटम् ॥ २ ॥

करोमि मन्दबुद्धीनां बुधानां चोपकारिकाम् ।
प्रीत्यै तस्यैव देवस्य तत्प्रसादपुरःसरः ॥ ३ ॥

समन्वयाध्यायः

जीवव्यतिरिक्तेश्वरस्याभावात् तस्य च स्वप्रकाशत्वान्न जिज्ञास्यतेति प्राप्ते "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"त्याह । "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"ति ब्रह्मशब्देन पूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेदः । "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः" इति श्रुतेः ॥ १ ॥

न जीव एवायं ब्रह्म शब्दः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिना जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः । ॥२॥

न च रुद्रादौ सममेतल्लक्षणम् । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् कारण(त्व)स्य । ॥ ३ ॥

न च पाशुपतशास्त्रोदितत्वादि शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणम् । किं तूपक्रमादिलक्षणः समन्वय एव । ॥ ४ ॥

न च तस्यावाच्यत्वं श्रुत्यभिप्रायः । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"त्यादि श्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वात् । ॥ ५ ॥

न चावयवत्वविरोधः "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुतेरवयवाद्यभेदात् । ॥ ६ ॥

न च "ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिम् । चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुक्लृप्तं वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्द"-दित्यादि शब्दानामन्यविषयत्वम् । श्रुतिसन्देहेऽनन्यथासिद्धलिङ्गेन निर्णयोपपत्तेः । ॥ ७ ॥

अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामपि शब्दानामचेतनत्वजीवान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेषु विद्यमानेष्वपि भगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिङ्गैः । "तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः" इत्यादि शब्दसहितलिङ्गैश्च । सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्ताभ्यामपि, असन्दिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वात्(म्) । ॥ ८–११ ॥

न चानन्यथासिद्धत्वमन्यत्र श्रुतिलिङ्गादेः । अन्यगतलिङ्गादीनामपि तद्ग(त)भगवदपेक्षया युक्तेः । ॥ १२ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपि सावकाशायाः, निरवकाशश्रुत्यादीनामेव बलवत्त्वम् । बहवो ह्यत्रादित्यशब्दाः । क्षित्यादिषूक्त्वाऽऽदित्येऽनुक्तिरित्यादिलिङ्गं च । तथाऽपि निरवकाशा एतमेवेत्यवधारणादयः । ॥ १ ॥

संदिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चितलिङ्गप्रकरणयोरेव बलवत्त्वम् । सन्दिग्धश्रुतिर्लिङ्गं चादितिशब्दोदितत्वं च । ॥ २ ॥

द्विवचनश्रुतेरपि बलं निरवकाशत्वं नास्ति। विष्णोरेवद्वि-रूपत्वात्। ॥ ३ ॥

'सोऽहमस्मि', 'स एवाऽहमस्मी'त्याद्यभ्यासार्थवादसहित-बहुश्रुतिभ्योऽपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम्। ॥ ४ ॥

पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरावकाशम्। यौगिकशरीरत्वोप-पत्तेर्विष्णोरपि। ॥ ५ ॥

"अक्षरात्परतः परः" इति श्रुतेरपि नाक्षरात्सम्भवतीत्यस्या निरवकाशत्वम्। अक्षरात्परतः परस्याप्यक्षरान्तरत्ववचनात्। ॥ ६ ॥

श्रुतिसाधारण्ये(ऽपि) विशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः। उभयत्र विशेष-श्रुत्यादौपुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलान्निश्चयः। ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ हरि ॐ ॥ 'प्राणानां ग्रन्थिरसि'। 'रुद्रो वै लोकायतनम्'। 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि सन्दब्धानि भवन्ति'। 'सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च भवन्ति' इत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानां साधारणं लिङ्गम्। १

'प्राणो वा आशाया भूयान्विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयांस्तस्माद्भूया-न्नामे'त्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारणः। ॥ २ ॥

विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः साधारणः।

कारणत्वसाम्याद्विष्णोः (अचेतन)प्रकृतेश्च, "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दित्यादिसृष्टिस्थानं साधारणम्। ॥ ४ ॥

लिङ्गं हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणम् । ॥ ५ ॥

"कथं नु तद्विजानीया"मित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमनुग्रहः । ॥ ६ ॥

पुनः शब्दाः 'ईशानो वज्रो ज्योतिराकाश' इति ॥७॥ १०-१२

लिङ्गं स्वप्नादिदर्शनं कस्येति । ॥ १२ ॥

शब्दो ब्राह्मण इति । ॥ १४ ॥

"यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मन ओतं प्राणा ओता" इत्यत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिविषयत्वे, "शब्दबाहुल्यम् । 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माऽऽविशान्तकः । "प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी" "मानो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च" "रुद्रो वाव लोकाधार" इत्यादिकं शब्दबाहुल्यम् । ॥ १ ॥

प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः । ॥२॥

अत्तेत्युक्त्वा न नदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धता । ॥ ३ ॥

"बहु स्यां प्रजायेये"त्यन्यस्यान्यभावादृष्टिः । ॥ ४ ॥

"दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्यनेन, "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्यस्यान्वयाभावः । ॥ ५ ॥

"तदेतदिति मन्यन्ते" "कथं नु तद्विजानीया"मिति "तेषां सुखं शाश्वत"मित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रमः ।

"उर्ध्वं प्राणमुन्नयती"त्यादिलिङ्गानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति भ्रमः । एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते" इत्यादिवाक्याद् भ्रमः । ॥ ७ ॥

ब्रह्मशब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृग्द्वयम् । ॥ १० ॥

आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसञ्चरण"मादित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त" इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुतादृत्त्वम् । ॥ ११ ॥

वै नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं, रूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे विरोधि । ॥ १२ ॥

जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्ताचप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात् तथागतिः । ॥ १३ ॥

ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनोऽभेदं विनाऽवकाशराहित्यादर्थादभेदप्राप्तिरिति समस्तमेतत् ॥१४॥

तेषामेव लिङ्गशब्दानां "प्राणानां ग्रन्थिरसी"त्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वम् । तस्य हि रुग्द्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यम् ।

प्राणस्य विष्णोः सकाशाद्भूयस्त्वानुक्तिः, च शब्देन "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च ।

सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं, विष्णोरन्यस्य विरुद्धम् । "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं"—"विश्वात्मानं परायणम्" इत्यादि श्रुतेः । अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा । ॥ ३ ॥

अचेतनस्येक्षणादृष्टिः । बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यते । ॥ ४ ॥

आकाशपक्ष एवान्वयाभावः । विष्णुपक्षे तु, योऽन्वेष्टव्यो भगवान्, तस्यान्तर्हृदये यावन्वाऽयमाकाशस्तावानाकाशः, तस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, स भगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः । ॥ ५ ॥

यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति तदेत(त्त)त्स्वरूपमिति मन्यन्ते। अतः पूर्ववादविपरीतैव श्रुतिः। पूर्ववादोक्तयोजना तु भ्रम एव। ॥ ९ ॥

लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्राहित्यं भ्रम एव। वामनश्रुतेरेवानवकाश इति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेव। ॥७॥

वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विष्णावेवावकाशः। उद्यमित्व-मेवोद्यतत्वमिति। ॥ १० ॥

"अयं पुरुषः" इति संसारी। आत्मशब्दोदित एव विष्णुः। अत आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव "आदित्येनैवे"त्यवधारणं बाह्यज्योतिष्षु प्राधान्यापेक्षयेत्यादि। लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातन्त्र्यात्। ॥ ११ ।

वै नामेति निर्वाहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यम्, प्रसिद्धा-काशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धम्। ॥ १२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेरसङ्गत्वादि चेश्वरस्यैवेत्य-र्थाद्भेद एव भवति। जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्च। ॥ १३॥ ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति "ब्राह्मण"शब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिन्नेव। चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्त-योर्भेदोऽर्थादापद्यते। उक्तिविरोधश्च तत्रैव। भेदश्रुतिबाहुल्यात्। तल्लिङ्गं स शब्दश्च चतुर्मुखेऽनवकाश इति समस्तमेतत्। ॥ १४ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

हरिः ॐ ॥ अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वं, तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विविधं ह्यवरत्वादि। "निरनिष्टो निरवद्य" इत्यादिश्रुतेस्तत्तद्दोषतादा-

त्म्यात्यस्पृष्टिनियमात् विष्णोः, 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'ति श्रुतिबलाच्च नियन्तृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धेश्च । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः । 'तमेव मृत्युममृतं, तात दैवं सर्वात्मनावेहि परं परायणमि'त्यादेश्च । उपचारकल्पनायाश्च क्लिष्टत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । नाव्यक्तादिशब्दानां परमात्मविषयत्वाङ्गीकारे सर्वमानविरोधः ॥ ॥ १ ॥

रूढी(ढो) रूढि(ढ)योगो (महारूढो) महायोगो महारूढि(ढ)योगो रूढोपचारो रूढलक्षणोपचारो लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदा(ः), रूढिपूर्वकत्वेन महायोगवृत्त्या परमेश्वरेऽखिलशब्दव्युत्पत्युपपत्तेः ॥२॥

बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वादि तस्यैव युज्यते ॥ ॥ ३ ॥

व्यक्त्यपेक्षया कार्य(कारण)त्वं च ॥ ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायः ॥

अविरोधाध्यायः

॥ हरिः ॐ ॥ रुद्रादीनां सकाशाद्विष्णवादीनामेवाप्तत्वम् । श्रुत्यनुसारित्वात् ॥ ॥ १ ॥

न श्रुतेः रुद्रादिस्मृतिसाम्यं, किन्तु साक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव निरपेक्षत्वात् ॥ ॥ २ ॥

न मृदादीनां वचनाद्यदृष्टिः श्रुत्यप्रामाण्यकारणम् । अपि तु, वचनादिशक्ताया देवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकैव ॥ ॥ ३ ॥

ईश्वरस्य स्रष्टृत्ववदसतोऽपि स्रष्टृत्वं श्रूयत इति नास्ति । सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति श्रुतेः साम्यम् ॥ ॥ ४ ॥

'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति'

इति श्रुतिबलान्नैक्यम् । किन्तु, भेदापादकमेवैतत्, 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति सन्निहित-वाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तु सान्निध्ये(सामीप्ये)ऽपि भवति ।

'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तते'तिवत् ।

'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ॥

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' ॥

इति वाक्यान्तराच्च ॥ ॥ ५ ॥

न लौकिकसर्वकार्यानुसारेणाकर्तृतन्त्रत्वं सर्वानुसारः । किं तर्हि, तद्वैलक्षण्येन सर्वकर्तृविलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्तिश्रुत्यनु-सारि । "एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्बलवती ॥ ॥ ६ ॥

न चेश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवम् । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् । अश्रुतजीवकर्तृत्वाङ्गीकारे गौरवमेव । तदभावे सिद्धान्ते लघुता । 'नान्यः कर्ता, स हि स्वतन्त्रः, परमात्मरमो हरि'रित्यादेश्च । अभेदपक्षस्तु निराकृतः । श्रुत्यनु-भवविरोधाच्च ॥ ॥ ७ ॥

शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां विशेषाणामदर्शनं जीवे । न जीवाद्विशेषादर्शनं परमेश्वरे । विशेषश्रुतेरेव ॥ ॥ ८ ॥

न च प्रयोजनाभावोऽकर्तृत्वे कारणम् । अशेषकर्तृत्वापवादकश्च । फलापेक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेव न सर्वकर्तृत्वादिशक्तिः, इतरस्य पूर्णत्वा-देवानन्तशक्तित्वाल्लीलयैव कर्तृत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

नेशस्य पूर्णत्वासिद्धिः । कर्मसापेक्षत्वेऽनीशत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्यमिति । कर्मणोऽपि तदधीनत्वम् । तथाऽपि तदनुसारेण फलदानमित्य(न)ङ्गीकार एवेष्टतिश्रुप्रामाण्यासिद्धिः ॥ ॥ १० ॥

सर्वचेतना अपूर्णगुणा इति नियमो न । स्वतन्त्रस्य पूर्णगुणत्वनियमात् ।

'अपूर्णोऽयं जीवसङ्घोऽस्वतन्त्रः पूर्णो हरिर्यः स्वतन्त्रः सदैव ।
न हि स्वतन्त्रोऽपूर्णतां कामयीत, पूर्णो यदि स्यादस्वतन्त्रः कुतः सः ॥

इति श्रुतेः ॥ ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्न्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाः पूर्वपक्षन्यायाः, तद्विरोधिनोऽन्ये, इति प्रसिद्धा एव ॥ ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्न्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च वियत उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूति-युक्ति-बहुवाग्विरोधोऽस्ति, व्यवस्थाऽयोगात् । अवकाशमात्रस्याऽव्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्विषयत्वं, उत्पत्तिवचनानामसितवर्ण-भूत-तदभिमानिशरीरविषयत्वं पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति व्यवस्था ।

'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चन ।
अभावो हि प्रदेशस्य न ह्यत्राभाव इत्यपि ' ॥

इति पैङ्गिश्रुते(ति)ः ॥ ॥ १ ॥

ततोऽधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वं वायूत्पत्ताविति, न वायोरेव मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । पराधीनविशेष(त्व)मात्रं ह्युत्पत्तिः । तदभाव उभयोः स्वातंत्र्यं विरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेः । उभयोरपि पराधीनत्वाप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे, अननुरोधे तु न सर्वैश्वर्यम् । ज्ञानाविस्मृत्या वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेशः । अनुपपत्तिस्तु

तत्प्रापिका । पराधीनविशेषवत्त्वमात्रं त्वव्याकृताकाशस्य तदभिमानि-प्रकृतेश्च सममेव ॥ ॥ २ ॥

न च सतः पराधीनविषयत्त्वं(विशेषवत्त्वं) स्वातन्त्र्यात् ॥ ३ ॥

न च विष्णोरेव तेजस उत्पत्तौ द्वारकारणवैयर्थ्यम् (मेव) । द्वारमनुसृत्यैव विष्णोः प्रवृत्तेः ॥ ॥ ४ ॥

न च तेजस एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे घर्मात् स्वेदादिदृष्टचनुसारित्वमिति गुणाधिक्यम् । मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥ ॥ ५ ॥

न चाद्भ्यो वाऽन्नमुत्पद्यत इत्याद्युक्तप्रसिद्धान्नाख्यान्यार्थाविरोधेन प्रसिद्धान्ननामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तितेति गुणः । अन्नशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात् पृथिव्यामपि शक्तिमत्त्वात् । अधिकारादीनां निरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोऽप्यत्रैवेति ॥ ॥ ६ ॥

न च रुद्रादीनां लयकारित्वाङ्गीकारे, पितुरन्यस्यैव मारकत्वदृष्टेर्लोकदृष्टयनुसारित्वमिति गुणः । लोकपितृवैरूप्याद्विष्णोर्यथावाक्यमङ्गीकारोपपत्तेः । अन्यथा " न विष्णोरन्यो विलयकृन्न विष्णोरन्यो विमुक्तिदः " इत्यादि श्रुतिविरोधात् । रुद्रस्य तु क्वचित्संहारद्वारत्वेनैव तद्वाक्यानां सावकाशत्वात् ॥ ॥ ७ ॥

न च लोकानुसारित्वम् । "क्रमादुत्पद्यते, क्रमाद्विलीयते, क्रमेणैवोत्पत्तिविलयश्च, क्रमेणैवास्योत्पत्तिविलयौ " इत्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्च यथोत्पत्तिलये ।

'द्विविधः क्रम उद्दिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा ।
सृष्टावन्यो लये चान्य इति वेदविदो विदुः ' ॥

इति श्रुतेः क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वाद्वैरूप्यं बहुप्रकारत्वं क्रमस्य ॥ ८ ॥

न च केषाञ्चित्क्रमाल्लयः, केषाञ्चिद्व्युत्क्रमाल्लय इत्यङ्गीकारे

लोकदृष्ट्यनुसारादन्तरा विज्ञान-मनसी व्युत्क्रमः । 'सर्वं वा एतत्क्रमादुत्पद्यते, व्युत्क्रमाल्लीयते' इति श्रुतौ, सर्वस्यापि व्युत्क्रमाल्लयसङ्ग्रहात् । तल्लिङ्गस्य तु चराचरव्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैव सावकाशत्वात् ॥ ॥ ९ ॥

न च चेतनत्वेन साम्याद्विष्णोरपि देहलयः । 'सर्वे वा एते चिदात्मानो ब्रह्मँल्लयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे संविशन्ती'ति तस्योदरे सर्वसङ्ग्रहणादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात्तद्देहस्य । अश्रुतत्वाच्चान्यथा ॥

न चानादित्वाज्जीवस्य पराधीनविशेषाप्तिः । "इदं सर्वमसृजते"ति सर्वस्मिन् गृहीतत्वात् । पराधीनविशेषवत्त्वेऽप्यनादित्वस्याविरोधात् ॥ ॥ ११ ॥

न च सर्व(देह)स्पर्शज्ञानाद्रसादीनां च तत्र तत्र परिज्ञानाज्जीवस्यानणुत्वम् । उत्क्रान्तिगत्यादेः । आदिशब्देन सूक्ष्मतेजोरूपेण व्याप्त्या स्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः । अतोऽणुत्वमनणुत्वं चेति भावः ॥१२

न च जीवस्य बहुरूपत्वशक्त्यावेशेन गुणसाम्यम् । ईशशक्त्यैव बहुरूपत्वादेः ॥ ॥ १३ ॥

न च श्रुत्या जीवेश्वरैक्यम् । सर्वमानविरोधात् । श्रुतेः सादृश्यैक्यादिना सावकाशत्वात् । बहुमानविरोधे एकस्य दौर्बल्याच्च । धर्मिग्राहक(ग्राहि)विरोधाच्च ॥ ॥ १४ ॥

न चोत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वं जीवस्य । अनित्यत्वे तदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । न हि पराधीनविशेषवत्त्वमात्रेण विनाशित्वम्, तादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥ ॥ १५ ॥

न च स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेः पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनाभावः । पूर्वमव्यक्तानां पश्चात् सुव्यक्त्युपपत्तेः ॥ ॥ १६ ॥

न चेश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवम् । जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्च ॥ ॥ १७ ॥

न च नानाश्रुतेरप्रामाण्यम् । दृष्टभेदानुसारेण तासामर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वात् ॥ ॥ १८ ॥

न च वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणम् । जीवानां सामान्यत आभासत्वे(ऽपि) विशेषादृष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेः ॥ ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्न्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे, 'प्राणा एवानादयः' इत्यादिस्पष्टार्थत्वद्विशेषश्रुतिविरोधः । 'आत्मैवेदमग्र आसीत् स प्राणमसृजत, स प्राणान्' इत्यादिवचनादनादित्व एव स्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधात् । 'इदं सर्वमसृजते'ति सामान्यवचनस्याधिक्यं सिद्धान्ते । विशेषमात्रश्रुतेः सावकाशाया उभयश्रुतेः प्राबल्यात् ॥ १ ॥

न च "नित्यं मनोऽनादित्वा"दिति विशेषश्रुतिविरोधः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति विशेषश्रुतेः ॥ ॥ २ ॥

न च 'वाग्वाव नित्ये'ति विशेषश्रुतिविरोधः, 'मनसो वाव वागुत्प(द्प)द्यते, वाचो व्याहरणमि'ति विशेषश्रुतेः ॥ ॥ ३ ॥

न च 'दशेमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशः'—'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि'ति सङ्ख्याविशेषश्रुत्योरेव परस्परं विरोधः ; । "गुहाशयां निहिताः सप्तसप्ते"ति सप्तभावस्य बुद्धीन्द्रियविषयत्वेन विशेषितत्वात् संङ्ख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यात् ॥ ॥ ४ ॥

न च "दिवीव चक्षुराततमि"ति व्याप्त्याख्यविशेषवाचकश्रुति-

विरोधः ; "अणूनि वा इन्द्रियाणि तेषां प्रकाशो व्याततः" इति ततोऽप्यणुत्ववाचकविशेषश्रुतिविरोधात् ॥ ॥ ५ ॥

न च,

"यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा ।
तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते ॥"

इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यम् ।

'महत्त्वान्महतां विष्णुः कर्ता प्राणस्य चैकराट् ।
किं नाम न सृजेदेष येन शक्त्येदमावृतम् ॥'

इति श्रुतेस्ततोऽपि माहात्म्याद्विष्णोः ॥ ॥ ६ ॥

न च प्राणादिपञ्चकस्य व्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव ।

'अशेषगुणपूर्णानि मुख्यरूपाणि पञ्च च ।
तादृसाः पञ्च चान्येऽपि प्राणाद्याः सद्गुणैर्युताः ॥'

इति श्रुतेर्मुख्यप्राणस्य ततोऽपि व्यक्तसद्गुणत्वात् ॥ ॥ ८ ॥

न चाणुत्वे प्राणस्य "महान् वै मुख्यप्राणो येन व्याप्तं चराचराम्" इति दृष्टायुक्तिः । 'अणुर्वै मुख्यप्राणो य उत्क्र)ा)मति नाडिभि'रिति दृष्टायुक्तिरनणुत्वे प्राणस्य ॥ ॥ ९ ॥

न चेन्द्रियाणां जीवाकरणत्वे दृष्टायुक्तिः । क्वचिदतद्वश-त्वस्यापि दृष्टत्वात् । 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्नि'त्यादिदृष्टाऽत्युक्तेरीशाधीन-त्वानङ्गीकारे । लौकिकदृष्टेस्त्वीशेनैव जीवानुसारित्वक्लृप्त्योपपत्तेः ॥

न चेशवशत्वसाम्यान्मुख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यम् ; 'यदस्मि-न्निदं सर्वमध्याप्नोत्', 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्' इत्यादि श्रुतेरीशसाम्यस्यापि भावात् । 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः' इति श्रुतेर्मध्यमत्वोपपत्तेः ॥ ॥ ११ ॥

न च विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टा।

'त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया ।
रूपापेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मकः ॥
अतो रूपस्य नाम्नश्च व्यवहारस्य चैकराट् ।
हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान् प्रभुः' ॥

इत्यादेस्तस्यैव कर्तृत्वशक्तेः विरिञ्चस्य तु द्वारतयो(यैवो)पपत्तेः ॥१२॥

न च (वि)मिश्रितत्वाद्भूतानां विमिश्रतायामविशेषः। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयत" इत्यादिना मिश्रतायामपि विशेषोक्तेः ।

"सर्वं च भौतिकं मिश्रं मिश्र(श्रि)त्वेऽपि (च) विशेषिता ।
भौमं मांसमसृग्वारि तेजो मज्जा विशेषतः ॥"

इत्यादेश्च ॥ ॥ १३ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अविरोधाध्यायः समाप्तः ॥

साधनाध्यायः

॥ हरिः ॐ ॥

'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनम् ।'

इति वचनात् स्वाभाविकमरणमेव मुक्तिरिति न मन्तव्यम् । मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशान्मरणे भूतवियोगस्यैवाभावात् ।

'भूतयुक्तः परं लोकमिमं लोकं च गच्छति ।'

इत्यादिवचनात् ॥ ॥ १ ॥

'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यत्र भूतानीति सामान्यानामानुक्त्वाऽपामिति विशेषनामकथनादपामेव

सहगतिरिति न वाच्यम् । त्र्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः ॥ ॥ २ ॥

न च भूतानि गच्छन्तीति सहैवानुक्तेस्तदभावः । प्राणगतेरुपपत्तित उक्तत्वात् ॥ ॥ ३ ॥

न च 'अग्निं वागप्येती'त्याद्यन्यथोक्तेः प्राणानां च न सहगतिः ; द्विरुपत्वात् प्राणानाम् ॥ ॥ ४ ॥

न च 'प्रथमतो भूतानि जुह्वती'ति विशेषानुक्तेर्भूतनामसहगतिः 'भूतानि जुह्वती'त्युपक्रमादपि 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्युपसंहारस्याधिक्यात् तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापि ता एवार्थ इत्यापत्तेः । उपक्रमविरोधेनोपसंहारानुपपत्तेः । उपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वमङ्गीकर्तव्यम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमात् । उपक्रमानुसारित्वनियमेऽप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थो ज्ञायते ॥ ॥ ५ ॥

न च विशेषाश्रवणनियम एव बलवान् । स्थानान्तरश्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं बाधत एव किमु (त)स्थानान्तरगतं स्पष्टश्रवणमिति कैमुत्यार्थमेव नेष्टादिकारिणां प्रतीतेरिति परिहारान्तरमुक्तम् ॥ ॥ ६ ॥

न च 'अपाम सोममममृता अभूमे'ति विशेषत एव मोक्षफलस्याप्युक्तेः कर्मैव मोक्षसाधनमिति मन्तव्यम् । 'नान्यः पन्थाः अयनाय विद्यते' । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । यावदिन्द्रो यावन्मनुर्वा वदादित्य' इत्यादिश्रुतिबलादमृत(त्व)शब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेः ॥ ॥ ७ ॥

न चानुशयस्य सहभावात् स्वर्ग एव फलदत्वं 'भुक्तशेषानुशयवान्' इत्यादिवचनाद्यथायोग्यमेव फलदानोपपत्तेः ॥ ॥ ८ ॥

न च मार्गस्यापि सहभावाद्यथागतमेवागमनमिति नियमः। वचनबलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेः ॥ ॥ ९ ॥

न चेष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत इत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्य सहपाठाच्चरणफलं पुनरावृत्तिं करणफलत्वेन भ्रमाद्वदन्तीति वाच्यम्। "नान्यः पन्था" इत्यादिवचनादेवोभयोरपि चरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥ ॥ १० ॥

न च भयफलकामादिमिश्रबुद्धित्वादिष्टादिकारिणां संसारोऽनिष्टादिकारिणां तदभावान्मुक्तिरिति वाच्यम्। तेषां प्रबलदोषश्रुतेः ॥

न च नरकभोगस्यानित्यानित्यत्वकथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा।

'रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा।
कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु।
तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ' ॥

इति विभागात् ॥ ॥ १२ ॥

न च सहस्थानादीशस्यापि (नरक)दुःखप्राप्तिः। स्वातन्त्र्यात् कारणाभावात् ॥ ॥ १३ ॥

न च साधनेन सह श्रुतेस्तद्वत् फलेऽपि जीवस्य स्वातन्त्र्यम्। अविहितत्वेन कारणाभावात्। अथैतयोः पथोरित्यस्य च साधनार्थत्वात् ॥ ॥ १४ ॥

न च दुःखसहस्थायित्वादन्धेतमस्यपि सुखम्। ईशस्याप्रियत्वेनैव कारणाभावात् ॥ ॥ १५ ॥

न च धूमादिदेवतासहावस्थानात् कर्मिणोऽपि तत्पदप्राप्तिः। तन्निमित्तविद्याख्यकारणाभावात् ॥ ॥ १६ ॥

न च तैस्तैः सहावस्थानादतिचिरत्वम्। वत्सरात् पूर्वमेव त्विति क्लृप्तकालादधिकावस्थाने कारणाभावात् ॥ ॥ १७ ॥

न च व्रीह्यादिजीवैः सहावस्थानाद् दुःखप्राप्तिः। शब्दविहितत्वेन पापाख्यकारणाभावात् ॥ ॥ १८ ॥

न च वैयर्थ्यं(र्थ्यात्) पितृशरीरागमने(म्) 'ईशक्लृप्त्यैव पितरं प्रविश्यायाति मातरमि'तीशक्लृप्तत्ववचनात् ॥ ॥ १९ ॥

न च पितुः सकाशादन्यतो वौदर्यगर्भस्थशरीरमेव प्रवेष्टुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभाव इति वाच्यम्।

'योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो नरः'

इति वचनात् सामान्यतो गत्यन्तराभावात्।

'विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिष्यते।
सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुतः(ना) ॥'

इति वचनाच्च ॥ ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पश्चाद्दृष्टेः स्वप्नविषयस्यासत्त्वं न वाच्यम्। अशक्यकरणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्य संस्कारेण सृष्ट्वा पुनः संस्कारमात्रतामापाद्य तस्यापि तिरोधानोपपत्तेः। जाग्रत्त्व(प्रतीति)मात्रस्य भ्रान्तित्वात् ॥ ॥ १ ॥

न चाविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्त्यैव स्वप्नतिरोधानं नेशेनेति वाच्यम्। बोधे जीवास्यास्वातन्त्र्यात्। ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे जडत्वात् कैमुत्येनास्वातन्त्र्यात्। तत्स्वरूपत्वे तेनैव व्याख्यातत्वात्। उभयात्मकत्वे दोषद्वयापातात्। अनुभय(ात्मक)त्वे (स्व)व्याहतेः। तावन्मात्रनिमित्तत्वे मानाभावात्। सर्वस्येशहेतुत्वे मानाच्च ॥ २ ॥

न च कालापेक्षयैव जागरितम्। अचेतनत्वादेव कालस्य। चेतनान्तरस्याप्यस्वातन्त्र्यात् ॥ ॥ ३ ॥

न च परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दुःखित्वप्राप्तेर्नाडीषु सुप्तिर्न भवति । उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य क्लृप्त्यकारणमित्यनवस्थिति-दोषादतिप्रसङ्गात् ॥ ॥ ४ ॥

न च प्रबोधस्य पृथगति कारणदृष्टेः क्वचित् तदेव । 'न ऋते त्वत्क्रियत(किंचनारे)' इति श्रुतेस्तत्रापि ईशकृतत्वे सम्यज्ञ्ज्ञानात् ॥ ५ ॥

न च राजादीनां पृथग्दर्शनादीशान्तरकल्पना ।

'देशकालविशेषेऽपि स्वप्नादीनां स एव हि ।
तिरस्कर्ता च कर्ता च न खण्डेशः स राजवत् ॥'

इति श्रुतिमानात् ॥ ॥ ६ ॥

न च मोहे ब्रह्मप्राप्तिरेव पृथगवस्थात्वादिति वाच्यम् । परि-शेषमानादर्धप्राप्तित्वावगमात् ॥ ॥ ७ ॥

न च स्थानभेदाद्विष्णोरपि भेदः । 'अयमेव सः' । 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'त्यादि श्रुतिबलात् स्थानानां भेदस्तस्याभेद इति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ ॥ ८ ॥

न च रूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधादप्रामाण्यम् । अप्राकृत-रूपवत्त्वमिति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ ॥ ९ ॥

न च परमात्मना चेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्याप्यभेदः । अ(त्य)ल्पगुणत्वादिविरोधात् ॥ ॥ १० ॥

न च सादृश्यसत्त्वात् साधनं विनैव जीवस्य तादृक्त्वव्यक्तिः । अनादितः संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् ॥ ॥ ११ ॥

न च मुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणसाम्यम् । 'यथा यथाऽधिकारो विशिष्यते एवं ज्ञानं भक्तिर्बलं च विशिष्यते ।

मुक्तावानन्द एते च गुणा विशिष्यन्ते अत आहुर्ब्रह्मणे मुक्ता बलिं हरन्ती'त्यादिविशेषदृष्टेः ॥ ॥ १२ ॥

न च संहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षाया अयोगः । 'स सृजति स पालयति स विनाशयती'त्यादि विशेषवाक्यात् । अन्नदानाद्युपपत्तेश्च ॥ ॥ १३ ॥

न चाव्यक्तस्वभावस्य दर्शने तर्कबाधः । अनन्तशक्तित्वाद्विष्णोस्तच्छक्त्या अव्यक्तस्यापि दर्शनोपपत्तेः ॥ ॥ १४ ॥

न च गुणानां गुणिस्वरूपत्वं विरुद्धम् । कालादिदृष्टान्तात् ॥

न च ब्रह्मानन्दादीनामन्यथात्वादतच्छब्दत्वं तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वं चे(वे)ति विलोमता ।
'अलौकिकास्तस्य शब्दास्तथाऽर्था अलौकिको ह्येष विष्णुः परत्वात् ।
तथापि शब्दा लौकिका अप्यमुष्मिन्प्रवर्तमाना अधिकार्थान्वदन्ति ॥'
इत्यादि श्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमात् ॥ ॥ १६ ॥

न च ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्ये(ऽपि) बिम्बभूतविष्ण्वानन्दवैचित्र्यम् । आदित्यादिवदाधिक्यात् । न हि सूर्यकान्तप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्येतावता सूर्ये(र्य) वैचित्र्यम् । आधिक्यं हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषादृष्टेः ॥ ॥ १७ ॥

न च नानाभावाद्विष्णोश्चित्तप्रतिबिम्बरूपता । आधिक्यादेव । प्रतिबिम्बे हि दोषाश्च प्रतीयन्ते । अतो हि श्रुतिः प्रतिषेधति 'नेदं यदिदमुपासत' इति ॥ ॥ १८ ॥

न च नानावतारकौतुकदर्शनाद्विष्णोः क्वचिद्देशकालान्तरे कौतुकादेव सृष्ट्यादि(कम)कुर्वन् अन्यमेव सामस्त्येन नियोजयति । 'सर्वत्र सर्वमेतस्मा'दित्यादि श्रुत्या क्रीडायामपि स्वातन्त्र्यात् ।

'स्वातन्त्र्यात् क्रीडते विष्णुर्न च स्वातन्त्र्यमन्यगम् ।
करोति क्वापि नियता क्रीडा सृष्ट्यादिका(गा)ऽस्य च ॥
नियतक्रीडनादेव कर्ता नान्योऽस्ति कस्यचित् ।
अस्वतन्त्रो हि चलति चलचित्तादशक्तितः ।
स्वतन्त्रः पूर्णशक्तिः सन् कुतोऽसौ नियतिं त्यजेत् ॥'
इति श्रुतेश्च ॥ ॥ १९ ॥

न च कर्मान्वयव्यतिरेकात् फलस्येश्वरः फलदातेति प्रलोभमात्रम् । तस्यैव स्वातन्त्र्यात् ।
'कर्माण्यनन्तानि यथेष्टमीशः सम्पाद्य तेषां फलमिच्छयैव ।
क्वचिद्ददाति क्व च नो ददाति न ह्यानन्त्यात् कर्मणां भोगनाशः ।
स्वातन्त्र्यं चेत्कर्मणां सर्वभोगः स्यान्न ह्येवं क्वापि तत्केनचित्स्यात् ।
अतो(ऽपि) हि स स्वेच्छया किञ्चिदेव फलं कुर्याद्विफलं प्रायशश्च ।
क्वचिज्ज्ञानं जनयन् भस्म कुर्यात् स्वेच्छावृत्तिस्तस्य विष्णोः सदैव ॥'
इति ब्रह्माण्डे ।

'स्वतन्त्र ईश एवैकस्तद्वशं कर्म सर्वदा ।
अत ईशत्वमीशस्य न हीशोऽन्यः कथञ्चन ॥'
इति श्रुते(ति)ः ॥ अतः प्रलोभ(मात्र)कल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति हरिरेव फलप्रदः ॥ ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्न्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात् तत्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियमः ।

'नानावेदैरितिहासैः पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान् युक्तिभिश्च ।'
इति श्रुतेः सुष्ठु ज्ञेयत्वाद्विष्णोः ॥ ॥ १ ॥

न च चाशक्यतया कस्यापि (सर्व)गुणोपसंहारो नास्ति ।
'सर्वे गुणाः सर्वदैव ह्युपास्यास्तेनैव विद्वान्विधिकृन्नान्यथा स्यात् ।'
इति श्रुतेर्विहितक्रियालोपप्रसङ्गात् ॥ ॥ २ ॥

केषाञ्चित् सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे सर्वेषामपि तथा स्यात् अनेनोपसंहर्तव्या अने(न)नोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतिरिति न मन्तव्यम् ।

'यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासन्त्युपासने ।
युगपत् स्वभुजौ यद्वद्ध्यायेत् तावत एव सः ।
युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासन्ते हि गुणा हरेः ।
तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारतः ॥'

इति श्रुतेर्युगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥ ॥ ३ ॥

न च फलानिर्णीतिः । माहात्म्येनैवान्यत् फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेः ॥ ॥ ४ ॥

आनन्दादीनां केषाञ्चित् समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः (सर्वेषां) स्यादिति न मन्तव्यम् । अल्पशक्तित्वात् तेषां पुंसाम् ॥ ॥ ५ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेषत्वेनैव दर्शनात् तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति न मन्तव्यम् ।
'यथायोग्यान् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिगं नान्यथा स्यात् ।
नित्यैकाग्र्यव्यंग्यताहेतुतश्च साक्षाद्दशिनो तद्विशेषैः स्मृतैश्च ॥'
इति श्रुतेः स्वयोग्यगुणैरेव फलभावात् ॥ ॥ ६ ॥

तर्हि ब्रह्मणोऽन्येषां देवादीनामपि बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति, मध्ये नियमासिद्धेरिति न मन्तव्यम् । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेः ।
'यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत् प्राप्तौ सुगुणानीशितुश्च ।
ब्रह्मा दिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्या ॥'
इति श्रुतेः ॥ ॥ ७ ॥

न च नानास्थानेषूक्तगुणानामनुपासनार्थत्वम् । विप्रकीर्णान् गुणान् पिण्डीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्त्युपपत्तेः ॥ ॥ ८ ॥

न चाश्वापरोक्ष्यायानन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यते । आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानन्दादीनाम् ॥ ॥ ९ ॥

न चात्मशब्दो विभ्रमकरः । गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान् प्रकाशयतीत्यवधारण(त्वो)पपत्तेः ॥ ॥ १० ॥

अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्याने तदपाकृतिरेव भवतीति न मन्तव्यम् । लौकिकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्यात् ॥ ॥ ११ ॥

ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं गुणतारतम्यं च यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गम्, समविषमोपासनायुक्तेरिति न मन्तव्यम् ।

'यथाशक्ति स्मृतान् धात्रा गुणान् विष्णोः सरस्वती ।
स्मरेत् त्रैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः ।
कदाचिल्लोपयेद्देवी स्थानैक्यं न गुणैस्ततः ।
साम्यं तयोर्यथाविष्णोर्गुणोपासा फलं भवेत् ॥'

इत्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्ति क्रिया देव्याः ॥ ॥ १२ ॥

न चात्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावन्तो गुणा उच्यन्त इति व्यवस्थित्यभावः । यस्य यावन्तोऽर्था युगपद् ध्यातुं शक्यन्ते तस्य तावन्त इति सन्धेः ॥ ॥ १३ ॥

न च मुमुक्षव इत्यविशेषाद्धरणस्य द्युतेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्ती अपि सामान्ये ।

'सत्यो ज्ञानं परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् ।
नान्यत् किञ्चित् समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासते ।
गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते ।
न व्याप्तिर्जगदस्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मता ।
देवानां युगपज्ज्ञानं मनुष्याणां तथा न तु ।
पर्यायेणैव सत्याः स्युर्नैवान्येषां कथञ्चन ॥'

इत्यादिप्रमाणबलात् ॥ ॥ १४ ॥

क्वचिद्बहुगुणाः क्वचिदल्पगुणाः श्रुतिष्वेवोच्यन्त इत्युपसंहारस्याप्रयोजनतेति न वाच्यम् ।

'गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैः ।'

इत्यादि श्रुतेः । सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणो भावादेकत्रापृथक्सर्वगुणानुक्तेश्च बलादुपसंहारानतेः ॥ ॥ १५ ॥

न च मुक्तावुपासन(ा)भावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गः । उपासनायाः संस्काराख्यकारणस्य सत्त्वात् ।

'न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ।'

इत्यवृद्धिप्रमाणभावाच्च ॥ ॥ १६ ॥

न च कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात् तत्संश्रयनियमः । उपासनाख्ये कार्ये नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेष्यात् ॥ ॥ १७ ॥

न चायोग्यताख्यविशिष्टकारणाज्ज्ञानिष्वपि केषाञ्चिन्मोक्षो न भवतीति नियमः । ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेश्वरः स्वभावात् । अयोग्यानां ज्ञानस्यैवोत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ ॥ १८ ॥

न च प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारिकानन्दादयः । अधिकानुसारित्वात् प्रयत्नस्य । कथञ्चिदधिके यत्ने तत्साधनादिवस्तूनां दूषणप्राप्तेः ।

'स्वाधिकाराधिको यत्नः प्रायशो नोपपद्यते ।
कथञ्चिदधिके यत्ने दोषः कश्चित् समापतेत् ॥'

इति वचनाच्च ॥ ॥ १९ ॥

न चैकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति प्राणाद्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति दोषः ।

'यः सर्वमवजानीयादृते देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियम् ।
स प्राणानवरुध्येमं मन्त्रमावर्तयीत ।
आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥'

इति । 'स ह्येषां भूतानां वरिष्ठो न ह्येतस्मात् कश्चनोपरि विना देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियमि'ति प्रतिक्रियाविधानादविरोधात् ॥

'अस्ति भगवः प्राणाद्भूय' इति प्रश्नाद्यभावात् प्राणस्यैवोन्नति-प्रतीतेर्न विष्णोरपि ततः परत्वमिति न मन्तव्यम् । 'एष तु वा अतिवदती'तिविशेषणात् प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसन्धानोपपत्तेः ॥ ॥ २१ ॥

न च सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वम् । 'सत्यं पूर्णं विज्ञानं पूर्णं कृतिः पूर्णा निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा मतिः पूर्णं सुखं पूर्णं भूमा पूर्णोऽहं पूर्ण आत्मा पूर्णो नात्र किञ्चिदूनं पूर्णमेवाधस्तात् पूर्णमुपरिष्टात् पूर्णं मध्यतः पूर्णं सर्वतः । तदेष श्लोको भवति ।

'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥'

इति श्रुतेः सर्वेषामनूनत्वात् ।

'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणाः समुदीरिताः ।
तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यते ॥'

इति वचनाच्च ॥ ॥ २२ ॥

न च श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारो वा। नित्यं भगवदुपस्थितेरतिप्रियत्वात् संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥ ॥ २३ ॥

न च बन्धदार्ढ्ये श्रवणादीनामफलता। अन्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरिति दोषः।

'श्रवणादित्रयोत्पन्नदृष्ट्यैव स्वेच्छया हरिः।
प्रसन्नो मुक्तिदो नित्यमन्यथा न कथञ्चन ॥'

इतीश्वरेच्छानियतिश्रुतेः ॥ ॥ २४ ॥

न च गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोऽपि कदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभ(ा)वेनामुक्तिप्रसङ्गान्न गुर्वधीनत्वमिति।

'ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि नामुक्तिः संसृतेः क्वचित्।
आनन्दह्रासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्यति ॥'

इतिवचनान्मुक्तिदूषणेनैव गुरुको(शा)पादेः कृतार्थत्वात्। ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्तिः स्यादिति गुरोर्वैरेण वा मुक्त्यु(क्त्यनु)पपत्तेः ॥२५

शिष्यस्यापि पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न मन्तव्यम्। 'गुरुप्रसादो बलवानि'त्यादि विशेषोक्तेः ॥२६॥

न चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेन प्राप्तसंत्यागनिमित्तदोषः। तत्र दोषे मानाभावात् ॥ ॥ २७ ॥

न च विद्या कर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णयः। 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इत्यवधारणाद्विद्यावचनस्य प्राधान्यात् ॥ ॥ २८ ॥

न च विद्यावचन(स्य) प्राधान्यं भ्रमः।

'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः।'

इति भगवतस्तस्मिन्नेवाभ्यधिकप्रीतिवचनात्। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति तत्प्रीतेरेव मोक्षवचनाच्च ॥ ॥ २९ ॥

न च कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भक्त्यादिकं विना मुक्तिः। 'भक्त्यैवैनं जानाति भक्त्यैवैनं पश्यति भक्त्यैव बन्धाद्विमुच्यते भक्त्यैवानन्दीभवति' 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः'

'भिनत्ति कर्मसंघातं प्रसन्नो भगवान् हरिः।'

इत्याद्यागमात् ॥ ॥ ३० ॥

न च 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' 'यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वे'त्यादिसामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशेषः। 'यथायोग्यमेवैष आत्मानं दर्शयति यथाधिकारं देवेभ्योऽतो ब्रह्मैवैनमभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्यति सुस्थिरो ह्येष नियमः' इति दर्शनविशेषनियमस्य सुस्थिरत्ववचनात्। यावान्यश्चास्मीति ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्तेः। 'यावानि'त्यत्रापि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ॥३१

न च भगवतः सर्वत्र गुणसाम्याद्यस्य कस्यापि रूपस्य दर्शनात् सर्वेषां मुक्तिः। 'समोऽपि भगवान् स्वबिम्बदर्शन एवैनं मोचयति। यथा समेष्वपि कर्मसु स्वकृतमेवैनं भोजयति' इतिश्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्तिदृष्टान्तात् ॥ ॥ ३२ ॥

भक्तिरेवैनमिति भक्तेरेव पृथङ्मोचकत्वदर्शनान्नेशकृत्यमिति न मन्तव्यम्।

'अनादितो गुणाः सन्तो भक्त्याद्या न ह्यमूमुचन्।
जीवं तद्गुणसुव्यक्तिं कृत्वैनं मोचयेद्धरिः।
कश्चिन्न मोचयेद्वाऽसौ स्वातन्त्र्यं तेन तस्य हि।
भक्तिद्वाकरणत्वेन सावकाशश्चागथ।
भक्त्यैनं मोचयेद्विष्णुरिति मानत्वमेष्यति॥'

इति ब्रह्मतर्कवचनादनादिगुणविस्तरे सत्यप्यव्यक्तयादिना तदिच्छां विना मोक्षाप्राप्तेः ॥ ॥ ३३ ॥

न चांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात् तयोर्भेदः । साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृष्टं विना शरीरा(द्य)नुपपत्तेः ॥ ॥ ३४ ॥

न च गुणान्तरसन्धानस्य क्वापि दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अप्यङ्गदेवतान्तरे उपसंहर्तव्याः । नानागुणत्वेन तेषां श्रुति(षु)दृष्टेः । अनिषिद्धगुणानां वाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारान्न शाखास्वित्यादिविशेषः । उत्तमेष्वधमगुणापेक्षया मन्त्रादिवद्वेति ॥ ३५ ॥

न च भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेषाभावेऽपि तत्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेषः ।

'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते ।'

इत्यादिशिष्टेः ॥ ॥ ३६ ॥

न च भूमगुण उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम्, विशेषस्य कल्पनोपपत्तेरिति न मन्तव्यम् ।

'यावानेवाधिकारेषु विशेषोऽनून एव हि ।
ततो भूमत्वदृष्टौ च ब्रह्मादीनां पृथक् पृथक् ॥'

इति विशेषस्यानूनत्ववचनात् ॥ ॥ ३७ ॥

न च शुद्धमोक्षसाधनवैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं विना विष्णा(ष्णोरे)वेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यता । अविघ्नतासाधनत्वात् ३८

न च काम्यसाधनानामपि गुणानामङ्गत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारे विरोधाभावात् । काम्यानामनियतांगत्वाच्च ।

'अर्थादिधर्मसिद्धौ हि न नियत्यङ्गमिष्यते ।'

इति ब्रह्मतर्के ॥ ॥ ३९ ॥

न च देवा(दी)नामिति तत्रैव विशेषवचनाभावाद्ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र, इत्यादीनां नावश्योपास्यता । 'देवादीनामेव ध्यायेदङ्ग-

ष्वङ्गदेवताः परस्य विशिष्टा हि गुणा मुक्तौ देवा(दी)दिनां भवन्ति ते हि तादृशास्ते हि हरेरनुरूपाः ' इति श्रुतेर्गुणवैशेष्यात् ॥ ॥ ४० ॥

न च क्रियात्वादुपासनाया अग्निष्टोमादिवत् प्रतिशाखं वक्तव्यता ।
' उपासना यजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेषान् संहरेत् सर्वतश्च ।
तथाकर्तॄणां तत्फलानां विशेषाद्व्यर्था हि शाखा अन्यथैवं च सार्थाः ॥'
इत्युपासनाविशेषाणां त्वधिकारिविशेषाणां चागमेऽवगमात् ॥ ४१ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च ज्ञानिन औदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया एवासम्भवात् तदुक्तिः प्रशंसामात्रमिति वाच्यम् । प्रायशो न सम्भवत्येव । कस्यचित् सौभर्यादिवद्भवति चेज्ज्ञानेनैवाशेषमीप्सितं भवतीति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

न चाधिकारे समेऽपि तेषामेवोच्चावचशक्तियोगात् फलभेदोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनं व्यर्थम् । भक्त्याद्यधिकारानुसारेण शास्त्रात् फलप्राप्तेः सर्वेषामविशेषात् । दृश्यमानत्वाच्च भक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपि तन्निबन्धनत्वात् ॥ ॥ ३ ॥

न च ज्ञानिनामात्मस्वरूपदार्ढ्यात् सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः ।

' एतावतोऽधिका नास्ति प्राप्तिरित्यन्ततः स्थिता ।
या स्थितिस्तां समाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नतः ।
विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य(स्या) ह्रासोऽधिकं भवेत् ॥'

इति वचनात् स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥

न च सर्वजीवानामेकप्रकार एव निजस्वभावश्चैतन्यमिति फलेऽप्यविशेषः । निषेधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वात् । "नादेवो

देवपदमन्विच्छेदन्विच्छन् यात्यधरं तमः । न देवः स्वीयं पदमन्विच्छन् विदुष्यति । तदेव ह्यस्य स्व''मिति निषेधविभागः । ''स्थिरं ज्ञानं स्थिरो हरावभिषङ्गः स्थिरमोजो बलं विराग एतद्धि सामान्यं देवानाम् । अन्येषामस्थिराण्येतानि सर्वाण्यथापि यथायोगं विनेयानीति सामान्यविभागः । '' ज्ञानदानमेव देवानां विहितं तप एवर्षीणामाचार एव मनुष्याणां तदविरोधेनान्यानि करणीयानी''ति विधिविभागः । 'चरन्ति देवा विहितं समस्तमर्धमेव मुनयो दशांशतो मनुष्याः ।' इति क्रियाविभागः ॥ ॥ ६ ॥

न च स्वातन्त्र्याद्देवानामेव ज्ञानादिफलं, न किञ्चिदन्येषामिति वाच्यम् ।

'त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु ।
देवानां तत्प्रसादेन मुक्त्या एव सतां नृणाम् ॥'

इति मानुषमुक्त्यर्थमेव देवानामत्वरया सिद्धिश्रुतेः ॥ ॥ ७ ॥

न च गृहस्थानामशेषकर्मविशेषयोग्यत्वादाधिक्यं मुक्तौ । त्वरयैव गृहिणः साधयन्ति मुक्तिमत्वरयैव यतयस्तेभ्यश्चात्वरया देवास्तेषु च ब्रह्मा । तदेष श्लोकः ।

'शतं परानभिपश्यैव देवं ब्रह्माऽचरद्दुश्चरं यत्तपोऽग्र्यम् ।
विहाय रागं मनसश्चोपरिष्टं ततोऽभवत्परमेष्ठी स मुक्तौ ॥'

इति ।

'यो हि त्वरया साधयेत् स मन्दं सुखमाप्नुयात् ।
यो ह्यत्वरया स महत् ॥'

इति श्रुतेर्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सिद्धेः । बहुकालसाधनाद् बहुकर्मादि(धि)कार(ण)मात्रस्य दुर्बलत्वात् ॥ ॥ ८ ॥

न चाविष्कारेण कथनादशेषतोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीत्यास्थानचत्वरादिषु स्थित्वैव प्रकथनीयम् । न ह्येवं त्वरमाणो

सिद्धिर्भवति । अयोग्यानामपि श्रव(ग्रह)णप्रसङ्गात् । तस्माद्विचार्य योग्यानामेवात्वरयैव क(थि)थ(यि)त्वा सिद्धिर्भवति ।

'त्यक्त्वा त्वरां ब्रह्मविद्यां वदेत जनाय योग्याय सदैव विद्वान् ।'
इति श्रुतेः । 'मा नः तेनेभ्य' इत्यादिश्च ॥ ॥ ९ ॥

न च विरोधाभावात् साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियमः । प्रतिबन्धे सति तन्निरासेनात्वरयैव सिध्युपपत्तेः ।

'यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात् प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्य ।'
इत्यादिश्रुतेः ।

'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ।'
इति भगवद्वचनम् ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्न्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः : पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायः (साधनाध्यायः) ॥

चतुर्थाध्यायः (फलाध्यायः)

॥ हरिः ॐ ॥ न च श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुणः । महाफलत्वात् सर्वेषामशक्यताया एवोपपन्नत्वात् । अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेषां मोक्षापत्तेः ॥१॥

न च शश्वदतिप्रसिद्धत्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं न नित्यश उपास्यम् । अन्येभ्योऽधिकफलत्वेन सविशेषत्वादात्मत्वस्य ॥ २ ॥

तर्हि विशेषवत्त्वादेव प्रतीकमपीश्वर इत्युपास्यमिति न । यत्र सन्धिरुपपत्तिर्विद्यते तस्यैव ग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥ ॥ ३ ॥

न च प्रतिदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न ब्रह्म-

तादृष्टिनियम इति वाच्यम् । अशेषगुणान्तर्भावेन तस्यैवाधिकसाधनत्वात् ॥ ॥ ४ ॥

न च विविधस्थानेष्वादित्यादीनां चरणाद्विष्णवङ्गेष्वादित्यादिमतिनियमो नास्तीति वाच्यम् । तत्कृतावेव कृत्यस्याप्तत्वादादित्यादीनाम् ॥ ॥ ५ ॥

न च ज्ञानस्य सम्यक्तद्विषयत्वमात्रेण पूर्तेरासनादिना न कार्यमिति वाच्यम् । आसनादिना निश्चलत्वादिविशेषकार्योपपत्तेः ॥ ६ ॥

न चान्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वान्न यावन्मुक्ति ध्यानं कार्यमिति वाच्यम् । ध्यानं विनाऽपरोक्षज्ञानाख्यविशेषकार्यानुपपत्तेः ।

न च ज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षये कृतकृत्यत्वात् तदैव मुक्तिः न चेत् कर्माक्षय इति वाच्यम् । प्रारब्धस्यैव कृतस्य यावद्भोगं संस्थितेः ।

‘कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया ।
प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयन् स्वं(स्व)पदं नयेत् ॥’

इति वचनाच्च ॥ ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमित्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव । वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपमिति वाचः पूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेण मनःपूर्वमित्यनेन साम्यात्(म्यम्) । ‘मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरती’ति युक्तितो विशेषो मनःपूर्वकत्वस्यैव श्रुत इति प्राधान्यं मनस एवेति (हि) ज्ञायते ।

‘सृष्टौ च विलये चैव सदा पूर्वप्रवर्तने ।
नियन्तृत्वे च वचसो मनोऽधीशं(शः)शिवो हि तत् ॥’

इति श्रुतेश्च ॥ ॥ १ ॥

न च मनःपूर्वकत्वनियमादशेषदृष्टादृष्टव्यापाराणां तस्य प्राणादनूनता ।

'इन्द्रियस्थैः स्वरूपैस्तु ज्ञानानि जनयत्यसौ ।
मनःस्थेन विशेषेण कामैः कर्मकृदेव च ।
पृथक्स्थितेन रूपेण जीवं धारयति प्रभुः ।
जीवस्थितेन रूपेण वेदयत्यहमित्यपि ।
प्राण एको वशी नित्यं बाह्यान्तःकरणेश्वरः ।
तान्येतान्यवशान्येव तथाऽपि कृपयैव सः ।
पृथक्शक्तोऽपि तद्भैस्तु स्वरूपैस्तद्रकार्यकृत् ।
तस्येशो भगवान् विष्णुरेवमेष यथाऽन्यगः ॥'

इत्यादिश्रुतेः प्राणस्यैवाढ्यतावगमात् ॥ ॥ २ ॥

'सोऽध्यक्षे' इत्यस्याप्येवमेवाशङ्कापरिहारश्च । श्रुतिबाहुल्यमेव शङ्कायां परिहारे च विशेषहेतुः ॥ ॥ ३ ॥

न च भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेष-(षा)भावाच्चैकस्मिन्नेव भूते सर्वेषां लयोऽर्थतः क्लृप्त इति वाच्यम् । तत्तद्भूतोद्भवत्वात् तत्तद्देवानां तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेः । विशेषश्रुतेश्च ॥ ॥ ४-५ ॥

न च प्रकृतेः संसाराभावादिनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वात् सर्वसाम्यमेवेश्वरेण, न चेत् संसारित्वमिति युक्तम् । ईश्वरस्य महामहिमत्वात् । नित्यमसंसारित्वस्य नित्यं तदनुग्रहेणैवोपपत्तेः ।

'सदाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यं नित्यात्मना यतः ।
नित्ययैव स्वशक्त्येशो नियामयति नित्यदा ।'
'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव न सन्ति यदुपेक्षया ॥'

इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ॥ ६ ॥

न चान्यदेवादीनां त्प्राणाधीनत्वात् तत्प्राप्तिनियमात् परप्राप्तिर्नास्त्येव ।

‘प्राणं प्राप्य परं देवास्तदन्ये चैव तद्गताः ।
प्राप्नुवन्ति परं देवं वसन्ति च यथासुखम् ॥’

इति विशेषश्रुतेः ॥ ॥ ७ ॥

न च सत्यसङ्कल्पत्वादेरीश्वरसङ्कल्पाद्यनुसारित्वनियमे संसारसमानधर्मत्वं मुक्तेरिति वाच्यम् । कृतार्थत्वेनैव विशेषोपपत्तेः ।

‘अपूर्णतादिभावो वा दुःखं वा नास्ति किञ्चन ।
मुक्तस्य पारतन्त्र्येऽपि तारतम्येऽप्यतः सुखी ॥’

इति च श्रुतिः ॥ ॥ ८ ॥

न च प्रारब्धकर्मशेषवत्त्वादुत्क्रान्तावविशेषो ज्ञानिनः । ज्ञानोदयानन्तरं सर्वदा ज्ञानफलस्यानु(प्र)वृत्तेः ।

‘प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिः ।
स्वोदयात् फलदं ज्ञानमादेहं कर्म वाऽऽरवेः ।
तथापि प्रकृतेर्बन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यत ॥’

इति(हि) श्रुतिः । ‘शरीरे पाप्पनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुते । स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव (सा)पाप्मना विनिर्मुक्तः स प्राप्नोति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते’

‘ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति(सर्वे)’

इति च ।

‘अन्यथाभावनियमोऽनृतता कार्यकारणे’ इति च ॥ ९ ॥

न च कृष्यादिलौकिकसाधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात् स्वर्गमोक्षयोरपि तथात्वमिति वाच्यम् ।

'क्रियानुवृत्तिर्लौकिके साधने तु मनोऽनुवृत्तिर्वैदिके साधने स्यात् ।
फलं भवेत् सर्वथेत्येव तस्मात् स्मरेत् सदा निश्चितत्वेन विद्वान् ॥'
इति श्रुतेस्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकवैदिकयोः साम्यात् । अतोऽत्र फलानुस्मरणं लवनादिकृष्यनुवृत्तिवद्द्रष्टव्यम् । वचनप्रामाण्यात् ॥ १० ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च तत्र तत्र मार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेन पृथङ्मार्गसुक्रमोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'सर्वे वा एत उत्क्रामन्ति तेऽर्चिषमेवाभि(सं)यन्ति ततो वायुं ततोऽहः पूर्वपक्षमित्येष उ एव ब्रह्मपथः । द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चे'ति विशेषश्रुतितो ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तेः । 'एष एव ब्रह्मपथः' इत्यवधारणविरोधादन्यथा । एजदिति वैदिकानुष्ठानवत उक्तेर्नाधोगतिविरोधः ।

'पुनरावर्तिनो ये तु तेषां धूमपथो ध्रुवः ।
अन्येषामर्चिरादिश्च तद्भेदो मध्मसंस्थितिः ।
धूमार्चिरादिदेवेभ्यः प्राप्यानुज्ञां तु मध्यगाः ।
विहृत्य स्वेष्टदेशेषु तदूर्ध्वं याति चा(वा)धरम् ।
अत्यल्पानामविज्ञाताऽप्यनुज्ञावर्तिनां भवेत् ।
पुंद्वारेण स्वदृष्ट्या वा यथायोग्यं विमुच्यताम् ।
अतो न मार्गभेदोऽस्ति न हि मार्गोऽत्र सम्भवः ।
प्रेतत्वं चाधरो मार्गः पापजत्वात् त(द्व)योः पृथक् ॥'

इति स्मृतेश्च ॥ ॥ १–४ ॥

न च सोमादग्निमग्नेरिन्द्रमिति सोमादग्नेरेवम(र)स्यापि प्राप्तेः प्रधानवायोरप्यवरोऽन्यः प्राप्योऽस्त्विति वाच्यम् । उत्तमत्वात् तस्यैव

ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः । 'वायुरेव ब्रह्म गमयति तस्य ह्येषा शक्तिः । न ह्यन्यो ब्रह्म गमयति प्रियो ह्येनद्गमयति । न ह्यन्यः प्रियो ब्रह्मणः' इति श्रुतेः । मार्गे त्ववरस्यापि यथामार्गं पश्चात् प्राप्तिर्भवति लोकवत् । न हि राजानं यःकश्चित् प्रापयति क्लृप्तमतिप्रियं चाप(ति)हाय ॥ ॥ ५ ॥

न च चतुर्मुख(स्य)मुक्तिपर्यन्तं सन्ततत्वनियमाद्बन्धस्य तावद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीति नियमः ।

'यान्ति देवं परं केचित् पूर्वं केचिल्लये विभुम् ।
योग्यतातारतम्येन विशेषोऽयमपीष्यते ॥'

इति श्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् । न च परब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रथमप्राप्तत्वादपोहायुक्तेस्तस्यैव प्राप्तिनियमः । 'यान्ति देवं परं केचि'दिति प्रमाणप्राप्तत्वादेव । न च परप्राप्तिर्यस्याभीष्टा तस्य तत्प्राप्तिरिति नियमः ।

'क्रमानुरागी भगवान् क्रमात् पुंभिरवाप्यते ।
अतः क्रमात् समृद्धे तु ज्ञाने ब्रह्मलये नरैः ।
प्राप्यते नियमेनैव कैश्चिदेवाप्यते मृतौ ॥'

इति भगवतः क्रमानुरागित्वश्रुतेः । न च बहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यं चतुर्मुखस्य परस्य वा प्राप्तिरिति वाच्यम् । श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेव न्याप्यत्वात् । 'सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाः परममुहैते गच्छन्त्यागच्छन्ति च चतुर्मुखात् परमं पराच्चतुर्मुखं यावद्विलयमथ सह चतुर्मुखेन विमुच्यन्ते आनन्दिनो भवन्ती'ति हि श्रुतिः । अन्तर्भेदाधिकरणत्वात् समुदायोक्तिः ॥ ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

।। हरिः ॐ ।। न चैतं सेतुं तीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तो ब्रह्म तीर्त्वा गच्छति । तरतीति सामान्यप्रतीतेर्ब्रह्म तीर्त्वा गच्छतीति विशेषोक्तेश्चैतं सेतुं प्रत्यन्यत्तीर्त्वेत्यन्यथोपपत्तेः ।। ।। १ ।।

न च कृतिमत्त्वादमुक्त एवोच्यते । 'स तत्र पर्येति'त्यादौ 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति मुक्तस्य स्पष्टं प्रतिभातत्वाच्छ्रुतौ । स तत्र पर्येतीति श्रुत्यैक्यप्रतीतेश्चैवंभूतस्यापि प्रकरणत्वं प्रकल्प्य श्रुति-बाधाङ्गीकारे सा श्रुतिरप्येवं विभज्य किं योजायितुं न शक्यते' इति श्रुतेरेवाभावप्रसंगः । सत्यं ज्ञानमित्यादावपि सत्यमित्यस्यान्यमित्य-नेनान्वय इत्यादिप्रसङ्गात् ।। ।। २ ।।

न च परंज्योतिः शब्देनादित्यज्योतिरङ्गीकारे 'स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्त' इत्यादिनैकार्थतेति प्रयोजनम् । 'अथ किमुच्यते परं ज्योतिरित्यात्मैव परंज्योतिः स हि परमो द्योतते जीवाच्चाजीवाच्च तस्मादाहुः परं ज्योतिरिति तमेवैष जीवोऽभिसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-निष्पद्यते' इति तस्यैव परंज्योतिष्ट्वोक्तेः । सावकाशलिङ्गान्निरवका-शश्रुतेरेव (अति)बलवत्त्वात् ।। ।। ३ ।।

न च परमगतित्वादीश्वराभुक्ता अपि भोगा मुक्तौ भवन्ति । ईश्वरस्य स्वत एव पूर्णानन्दत्वादभोगस्यापि सम्भवादिति वाच्यम् ।

पूर्णानन्दः पूर्णभुक् पूर्णकर्ता पूर्णज्ञानः पूर्णभाः पूर्णशक्तिः ।
पूर्णैश्वर्याद्भगवान् वासुदेवो विरुद्धशक्तिर्न च दोषस्पृगीशः ।।'

इत्याश्चर्यतयैव ब्रह्मण उभयोक्तेः । सावकाशोपपत्तिमात्रान्निरवकाश-श्रुतियुक्तोपपत्तेरेव बलवत्त्वात् ।। ।। ४ ।।

न च पारङ्ग(ग)तत्वान्मुक्तस्य चिन्मात्रदेहोऽपि नास्तीति वाच्यम् । अकृत्रिमत्वात् तस्य देहस्यानपगमात् । 'अथ विमुक्तस्य

चिन्मात्र एव देहो भवति चिन्मात्राणि करणानि तैरीशानुगृहीतैर्भोगान् भुङ्क्ते' इति श्रुतेः ॥ ॥ ५ ॥

न च भगवदोकसि स्थितत्वान्मुक्तस्य तस्याप्योकस्त्वसाम्येन तत्तदुपायसाध्यभोगसाधनत्वं वाच्यम् । निर्दोषत्वात् तदोकसो मुक्तस्य च संकल्पादेवेति (युक्ता)श्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः ॥ ॥ ६ ॥

न च परगृहगतत्वादस्य राजगृहगतस्येव स्वाधमा अपि कदाचिदीशते । निर्दोषत्वादेव मुक्तस्येश्वरस्य तत्रस्थानां मुक्तान्तराणां (च) राजदोषवद्दोषासम्भवाद्यथायोग्यमेव स्वीकारोपपत्तेः ।

'मुक्तानां पतयो देवा देवानां च प्रजापतिः ।
तस्य विष्णुर्न चैवेदं पारावर्यं विनश्यति ॥'

इति (च) श्रुतिः ॥ ॥ ७ ॥

न च देहभावे तत्कार्यदुःखादिस्तदभावे भोगासम्भव इति दोषः ।

'देहाभावाच्च भावाच्च निर्भोगित्वं च दुःखि(ख)ताम् ।
यान्त्यमुक्ता नोभयं च मुक्तानां वशिता यतः ॥'

इति श्रुत्यैव विशेषक्लृप्तेः ॥ ॥ ८ ॥

न च संकल्पादेव समस्तसम्भवात् सृष्ट्यादिसमस्तकार्यसम्भवः ।

'व्यापारो जगतो विष्णोर्मुक्तानां तु स्वभोगगः ।
न हि स्वर्णं शुद्धमपि वह्निकार्यकरं भवेत् ।
अयोग्याशक्तितस्त्वेव नाधिकानन्दसम्भवः ।
न हि कश्चित् सुशक्तोऽपि चकाराचेतनं चितिम् ।
न च कामस्तथा भूयात् ततः स्यात् सत्यकामि(म)ता ॥'

इति श्रुत्या विशेषक्लृप्तेरेव ।

'मुक्तानां न जगद्यतस्तथाऽपि विबुधाः सदा ।
मुक्तानां तु नियन्तारस्तेषां ब्रह्माऽस्य वै हरिः ॥'

इति च विशेषक्लृप्तिः ॥ ॥ ९ ॥

न च वशित्वान्मुक्तस्यापि वृद्धिः । कृतकृत्यत्वेन निःश्रमत्वादुपासनादावभ्यासपाटवान्निर्दोषत्वात् स्नेहाधिक्याच्च तस्यैव परमसुखरूपत्वेन फलस्वरूपात्(रूपत्वात्) ।

'अभ्यासपाटवात् स्नेहादश्रमत्वादुपासना ।
भक्तिश्च सुखरूपैव मुक्तानां न तु साधनम् ॥'

इति (च) श्रुतिः ॥ ॥ १० ॥

न चानन्तत्वात् कालस्य त्रयोदशीपञ्चदशीवत् (कदाचित्) समस्तस्यापि सम्भवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्याशङ्केति वाच्यम् । सत्यकामत्वादिमाहात्म्यात् ।

'अशेषकामसत्यत्वान्मुक्तानां न (म)पुनर्भवः ।
यस्मात् स कामयेदेव नित्यमात्मापुनर्भवम् ॥'

इति च श्रुतिः ॥ ॥ ११ ॥

इत्यनन्तमहान्यायमीमांसापारवारिधेः ।
उत्तारणात्यशक्त्यैव व्याकुलीभू(कृ)तचेतसाम् ॥
मन्दानामुपकाराय महतां चोच्छ्रितात्मनाम् ।
तद्विशेषपरिज्ञानप्रदीप्तार्काभचेतसाम् ॥
विशेषगाढे मनसि नितरामुपकारकः ।
न्यायप्लवो मयाऽकारि सङ्क्षेपात्प्र मिताक्षरैः ॥
विस्त(ा)रोऽप्ययमेव स्यात् तद्विशेषातिवेदिनाम् ।
व्याख्यानुव्याख्ययोरेव विस्त(ा)रो यदुदीरितः ॥

अनल्पचेतसां पुंसामलं विज्ञानसिद्धये ।
तन्न्यायोद्धरणे(ऽ)शक्ता अपि ह्येतेन सुस्थिरम् ॥

न्यायानुगं मनः कुर्युरि(र)तिसंग्रहलालसाः ।
को नामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतम् ॥

साक्षाद्विद्याधिराजेन न्यायामृतमनुत्तमम् ।
अशेषतोऽधिगच्छेत वन्द्यो वृन्दारकोऽपि सन् ॥

एवं सुदुर्लभेऽप्यद्धा महान्यायपरामृते ।
केचनाधिक्रियन्तेऽत्र(च) तत्प्रसादानुरञ्जिताः ॥

ब्रह्माद्या अमृते यद्वत् सागरोन्मथनोद्धृते ।
अहं तु तत्प्रसादैकमहास्पदबलोद्धृतः ॥

न्यायामृतार्णवमिममवगाह्य विभज्य च ।
सङ्क्षेपविस्तराभ्यां च चक(ा)र व्याकृतिं कृतिम् ॥

तत्प्रसादमृते कस्य शक्तिः संसारसागरे ।
मग्नस्य चेतनस्य स्यात् तत्कृतानुकृतौ क्वचित् ॥

नित्यानन्दामृतस्यन्दितत्कटाक्षै(क्षे)धितस्य तु ।
का नु शक्तिर्भवेन्नैव ततः कोवाऽतिविस्मयः ॥

विद्याऽविद्ये सुखं दुःखमशक्तिः शक्तिरेव च ।
उत्पत्तिस्थितिनाशश्च विशेषाश्च(ा)परेऽखिलाः ॥

चेतनाचेतनस्यास्य समस्तस्य यदिच्छया ।
स मम स्वकृतेनैव प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचो नयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

नमोऽज(ब्ज)*भवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रय ।
नारायणारणं मह्यं मापते प्रेयसां प्रिय ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति सन्न्यायविवृतिः (न्यायविवरणम्) ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्रवैभवम् ॥

समर्पितं मया भवेत् सुमध्वनुत्तवाणिना ।
रमारमेशपादयोः प्रभञ्जनाभिधायुजा ॥

* ( ) एतच्चिह्नांतर्गतपाठाः प्रायः हृषीकेशतीर्थीयाः ।

परिशिष्टम्

1. ब्रह्मसूत्रभाष्यादिसूत्रसंबंधिग्रंथानामाद्यन्तश्लोकाः

१. श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादकृतं ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

आ. नारायणं गुणैः सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम् ।
ज्ञेयं गम्यं गुरूंश्चापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ॥ १ ॥

अं. ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।
नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाऽतिप्रियाय मे ॥ २ ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः
मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि ॥ २ ॥

नित्यानन्दो हरिः पूर्णो नित्यदा प्रीयतां मम ।
नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै च विष्णवे ॥ ३ ॥

२. श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादकृतं अनुव्याख्यानम्

आ. नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं
निर्दोषमाप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः ।
अस्योद्भवादिदमशेषविशेषतोऽपि
वंद्यं सदा प्रियतमं मम सन्नमामि ॥ १ ॥

अं. निःशेषदोषरहितकल्याणाखिलसद्गुण ।
भूतिस्वयंभुशर्वादिवंद्य त्वां नौमि मे प्रियम् ॥ २ ॥

2. श्रीजयतीर्थीयटीकाः

१. तत्त्वप्रकाशिका (भाष्यटीका)

अं. शुद्धानंदोरुसंविद्द्युतिबलबहुलौदार्यवीर्यादिदेहं
चिन्तासंतापलेपोद्भवमृतिमुखराशेषदोषातिदूरम् ।
सद्भिर्वैराग्यभक्तिश्रुतिमतिनियतध्यानजज्ञानयोगाद्
गम्यं वन्दे मुकुन्दाभिधममलमलं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम् ॥ १ ॥

याञ्चामन्दरलोलिताद्यत उदैद्भिर्येन्दिरा निर्जरै-
र्जातो भारतपारिजातसुतरुः सद्ब्रह्मसूत्रामृतम् ।
आसीत् तन्त्रपुराणसन्मणिगणो जातः शुकेन्दुः सदा
सोऽयं व्याससुधानिधिर्भवतु मे भूत्यै सतां भूतिदः ॥ २ ॥

स्वांतध्वांतनिकृन्त(कर्त)ने जितमहावैकर्तनांशुव्रजं
निर्दोषं जितचन्द्रचन्द्रिकमलं तापत्रयोन्मूलने ।
गाम्भीर्ये जितसिन्धुराजममितं भाष्यं यदास्याम्बुजा-
दाविर्भूतममन्दबोधभगवत्पादान् प्रपद्येऽथ तान् ॥ ३ ॥

श्रीमध्वसंसेवनलब्धशुद्धविद्यासुधाम्भोनिधयोऽमला ये ।
कृपालवः पङ्कजनाभतीर्थाः कृपालवः स्यान्मयि नित्यमेषाम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्रमारमणसद्गिरिपादसङ्क्विव्याख्यानिनाददलिताखिलदुष्टदर्पम् ।
दुर्वादिवारणविदारणदक्षदीक्षमक्षोभ्यतीर्थमृगराजमहं नमामि ॥ ५ ॥

अथ तत्कृपया ब्रह्मसूत्रभाष्यं यथामति ।
व्याकुर्वे श्रीमदानन्दतीर्थार्यमुखनिःसृतम् ॥ ६ ॥

गङ्गासङ्गेन नैर्मल्यं रथ्याद्भिर्लभ्यते यथा ।
वाचो विशुद्धिसिद्ध्यर्थं संगम्यन्ते गुरोर्गिरः ॥ ७ ॥

अं. उत्पत्तिस्थितिसंहृतिप्रभूतयो भावा भवन्त्याज्ञया
पद्मापद्मभवादिसर्वजगतो व्यस्ताः समस्ताः सदा ।
यस्यागण्यगुणाकरस्य करुणापीयूषवारांनिधेः
सोऽयं दूरनिरस्तदोषनिकरः प्रीतोऽस्तु नारायणः ॥ ८ ॥

अगाधबोधैर्विवृतातिभावभाष्यानुवादेन न मेऽपराधः ।
न हीन्दिराराध्यपदो मुकुन्दो दूर्वाङ्कुरैर्मन्दधनैरपूज्यः ॥ ९ ॥

मध्वदुग्धाब्धिसंभूतभाष्येंदूदितकौमुदी ।
भूयात् सत्कुमुदानंददात्री तत्त्वप्रकाशिका ॥

२. न्यायसुधा (अनुव्याख्यानटीका)

श्रियःपत्ये नित्यागणितगुणमाणिक्यविशदप्रभा-
जालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसे ।
जगज्जन्मस्थेमप्रलयरचनाशीलवपुषे
नमोऽशेषाम्नायस्मृतिहृदयदीप्ताय हरये ॥ १ ॥

येन प्रादुरभावि भूमिवलये व्यस्तारि गोसंततिः
प्राबोधि श्रुतिपंकजं करुणया प्राकाशि तत्त्वं परम् ।
ध्वांतं ध्वंसमनायि साधुनिकरश्चाकारि सन्मार्गगः
तेन व्यासदिवाकरेण सततं मा त्याजि मे मानसम् ॥ २ ॥

व्याप्तिर्यस्य निजे निजेन महसा पक्षे सपक्षे स्थितिः
व्यावृत्तिश्च विपक्षतोऽथ विषये सक्तिर्न वै बाधिते ।
नैवास्ति प्रतिपक्षयुक्तिरतुलं शुद्धं प्रमाणं स मे
भूयात् तत्वविनिर्णयाय भगवानानंदतीर्थो मुनिः ॥ ३ ॥

भवति यदनुभावादेडमूकोऽपि वाग्मी
जडमतिरपि जंतुर्जायते प्राज्ञमौलिः ।
सकलवचनचेतोदेवता भारती सा
मम वचसि निधत्तां सन्निधिं मानसे च ॥ ४ ॥

रमानिवासोचितवासभूमिः सन्न्यायरत्नावलिजन्मभूमिः ।
वैराग्यभाग्यो मम पद्मनाभतीर्थामृताब्धिर्भवताद्विभूत्यै ॥ ५ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञान् प्रतिवादिमदच्छिदः ।
श्रीमदक्षोभ्यतीर्थाख्यानुपतिष्ठे गुरून् मम ॥ ६ ॥

श्रीमदानंदतीर्थार्यसन्मनःसरसीभुवि ।
अनुव्याख्याननलिने चंचरीकति मे मनः ॥ ७ ॥

न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं प्रपन्ना
मान्याः स्मः किमपि च वदंतोऽपि महताम् ॥ ८ ॥

यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ।
न क्षमंते विमतयस्तमुपासे श्रियःपतिम् —II ॥ १ ॥

कुपिताहिफणच्छायासमीकृत्यापरं सुखम् ।
सेवंते यत्पदं धीरास्तं भजे वल्लभं श्रियः —III ॥ १ ॥

यदीयचरणांभोजच्छायामाश्रित्य निर्वृताः ।
नंदंति संततं मुक्ताः संश्रये तं श्रियःपतिम् —VI ॥ १ ॥

वचनप्रसूनमाला जयतीर्थाख्येन भिक्षुणा रचिता ।
भ्रियतां सदये हृदये कमलामहिलेन पूरुषेण ॥ १ ॥

न वैदुष्यभ्रान्त्या न च वचनचातुर्यकुधिया
न मात्सर्यावेशान्न च चपलतादोषवशतः ।
परं श्रद्धाजाड्यादकृषि कृतिराचार्यवचसि
स्खलन्नप्येतस्माज्जगति न हि निंद्योऽस्मि विदुषाम् ॥ २ ॥

अनुव्याख्यामृतांबोधेः समुत्पन्नाऽतिनिर्मला ।
इयं न्यायसुधा भौमैर्विबुधैः सेव्यतां सदा ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
चतुर्थेऽध्यायेऽस्मिन् चरणमचरणः पर्यवसितः ॥ ४ ॥

३. सन्न्यायविवृति (न्यायविवरण)टीका

आ. जयंति जातकीभर्तुश्चरणांभोजरेणवः ।
नमत्सुरकिरीटस्थान् ये मणीनतिशेरते ॥ १ ॥

दुरंतदुरितध्वांतविध्वंसनपटीयसे ।
बादरायणसंज्ञाय परस्मै महसे नमः ॥ २ ॥

नमामि श्रीमदानंदतीर्थाचार्यं परं गुरुम् ।
यस्य वाणी कृपाणीयं निकृंतति भवाटवीम् ॥ ४ ॥

प्रणम्य चरणांभोजे गुरूणां तत्कृपाबलात् ।
सन्न्यायविवृतिव्याख्यां करिष्यामि यथामति ॥ ४ ॥

3. प्राचीनटीकाः

१. श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता सत्तर्कदीपावलिः

आ. निर्दोषं गुणपूर्णं च ज्ञेयं गम्यं रमापतिम् ।
श्रीमदानंदतीर्थाख्यं वंदे सर्वविदं गुरुम् ॥ १ ॥

प्रसन्नमपि गूढार्थं भाष्यं तत् सन्मनोहरम् ।
व्याख्यास्ये लेशतो भक्त्या गुरुदेवप्रसादतः ॥ २ ॥

२. श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता सन्न्यायरत्नावलिः

आ. नारायणमसंख्येयकल्याणगुणविग्रहम् ।
वंदे भक्त्या सदा ध्वस्तदूषणं परमप्रियम् ॥ १ ॥

नमो भगवते तस्मै व्यासरूपाय विष्णवे ।
यत्प्रसादात् परं ज्ञानं प्राप्यते विबुधादिभिः ॥ २ ॥

श्रीमदानंदतीर्थाख्यान् गुरून् विद्यादिवाकरान् ।
वंदे कुदृष्टिदुर्बोधव्याससिद्धांतदीपकान् ॥ ३ ॥

तत्कृतां ब्रह्मसूत्राणामनुव्याख्यां यथामति ।
विवृणोम्यर्थगंभीरां हरितत्त्वप्रकाशिकाम् ॥ ४ ॥

अं लक्ष्मीनारायणौ वंदे तयोर्यो भक्तिमत्तमः ।
श्रीमदानंदतीर्थाख्यो गुरुस्तं च नमाम्यहम् ॥ १ ॥

ईशाय नारायणसंज्ञकाय जन्मादिकर्त्रे जगतो नमोऽस्तु ।
व्यासाभिधानाय तथा गुरुभ्योऽप्यानंदतीर्थाभिधया युतेभ्यः ॥ २ ॥

श्रीपद्मनाभयतिसिंधुसमुत्थितेयं सन्न्यायरत्नपरमावलिरुज्वलाऽलम् ।
भूयादशेषसुजनौघसुखैकहेतुः सूत्रानुभाष्यपददीपनदीपरूपा ॥ ३ ॥

अशेषकल्याणगुणौघहेतुर्हरिः सुखात्माऽखिलदोषदूरः ।
भक्त्या प्रपन्नस्य सुखैषिणः सदा करोत्वभीष्टं हि रमासहायः ॥ ४ ॥

३. त्रिविक्रमपंडिताचार्यकृता तत्त्वप्रदीपिका

पूर्णज्ञानं विपुलपरमानन्दसंदोहदेहं
भक्तप्रीत्या कृतविवरणब्रह्मसूत्रावतारम् ।
श्रीमन्नारायणपदमहं ध्वस्तनिःशेषदोषं
वन्दे नित्यं गुरुमपि गुरोरागमार्थप्रकाशम् ॥ १ ॥

यस्याम्नायपदाक्षराणि परमं स्वार्थं लभन्ते गुणान्
संप्रोच्यैव सुबृंहितानि बलवन्न्यायेतिहासादिभिः ।
तं सेव्यं मुनिभिः प्रशान्तमनसा भक्त्या भवच्छित्तये
स्वानन्दप्रदमिन्दिरापतिमहं भूयोऽभिवन्दे हरिम् ॥ २ ॥

अस्यन्विशेषाद्भजतो भवौघाद्व्यस्यन् नृगादींश्च विशिष्ट आस ।
सोऽयं हरिर्व्यासपदाभिधेयः संप्रीयतां सत्यवतीसुतो मे ॥ ३ ॥

जिह्वासूल्लसिता सतां प्रतिपदं तत्त्वप्रतिद्योतिका
नृत्यन्ती परमेरितैव परमा वागीश्वरी श्रीः स्वयम् ।
यस्यास्यादुदिताऽखिलागमवपुः सत्सूत्रभूषामणिः
सर्वज्ञात् कवयश्च पुष्करभुवो जाता यदीयेच्छया ॥ ४ ॥

यः सर्वजीवनविबोधविचेष्टिनेशो
देव्याश्च वाङ्मयतनोरखिलार्चितायाः ।
नाथः सदा हरिमहागुणदृष्टितृप्त-
स्तस्मै नमो भगवते परमानिलाय ॥ ५ ॥

ये वै पुरा जगति शार्ङ्गभृताऽमुना च
देवेन भीमगदया हतबाहुवीर्याः ।
देवद्विषां मतिरभून्मनुजेषु तेषां
वाग्योधनेन भगवद्गुणदूषणाय ॥ ६ ॥

संरम्भतः श्रुतिषु विष्णुपरासु गूढा-
द्विद्वेषतः परगुणेषु महत्सु गाढात् ।
वेदान्तवादकपटैरतिदुष्टवाचां
मायाविनां निरसने स कृतावतारः ॥ ७ ॥

सोऽयं गुणामृतमहाब्धिरिहावतीर्ण
आनन्दतीर्थभगवान् परमो गुरुर्मे ।
यत्पादपद्मरजसा शिरसा धृतेन
सद्यः प्रयान्ति परिशुद्धिमशेषलोकाः ॥ ८ ॥

यस्याद्यानां मुनीनां सततहरिगुणध्यानशिक्षायमाणा
वादीन्द्रामत्तनागप्रमितिबलतिरस्कारसिंहायमाना ।
सर्वज्ञस्य श्रुतीनामखिलजनमनोध्वान्तसूर्यायमाणा
व्याख्या विख्यातकीर्तेर्जयति सुमनसां कर्णपूरायमाणा ॥ ९ ॥

येनैकान्तयतात्मनामृजुवरेणाचार आचार्यवान्
संन्यासेन निजा स्वयं प्रकटिता निःसङ्गता संसृतौ ।
श्लाघ्यः पारमहंस्य आश्रमवरो यच्छीलगङ्गाजल-
स्नातो व्यक्तमयोग्यसङ्गमभुवो दोषात् पुनर्मोक्षितः ॥ १० ॥

लेशेनोद्भासितांशां भुवि मनुजमतिं वीक्ष्य विज्ञानशक्तिं
शास्त्रव्याख्यां च चित्रां प्रविततयशसः प्राश्निकानां प्रसङ्गे ।
यस्य स्तोतुं प्रवृत्ताः प्रवरगुणमयीं प्रस्खलन्त्या स्ववाचा
प्राज्ञाः प्रोद्यत्प्रमोदप्रचुरभरनमत्साश्रुकण्ठा भवन्ति ॥ ११ ॥

तस्यास्य चारुचरणप्रणतिं प्रपन्ना
गोभिर्विधूनतमसः सुनयामृतानाम् ।
उद्गारिणीभिरिह सद्गुणराजभावं
विप्रा व्रजन्ति विशदा विततभिरुच्चैः ॥ १२ ॥

स्पृष्टं करेण विषमप्यमृताय दृष्टं
यस्योदयः सभगवान् यदु राति किंचित् ।
तद्भेषजं गदवतां प्रतिक्लृप्तमायु-
र्वेदे सुसिद्धममुनेत्यविचार्यमेतत् ॥ १३ ॥

योद्धॄणां राघवार्थे कृतमहितरणो योऽद्वितीयो द्वितीयो
विष्णोः कृष्णप्रियार्थं पुनरपि विपुलैस्संयुगैर्व्यक्तकीर्तिः ।
यद्वीर्यं योधवीरैः कृतनुति जगतां सप्तके सप्तके वा
देवेऽस्मिन्जैत्रशक्तिर्निवसति सकलेत्यत्र किं विस्मयः स्यात् ॥ १४ ॥

सब्राह्मणोपनिषदो निखिलाः सुसिद्धा
वेदाः स्फुटं यदनधीतवतः स्वशाखाम् ।
यान् वै पठन्ति मुनयोऽप्यसकृद्गुरुभ्यो
वेत्तुं तदस्य महिमाऽयमचिन्त्यनीयः ॥ १५ ॥

ज्योतिः शास्त्रं यदेकं भवति भविष्यत्यतीते च साक्षात्
चक्षुः प्रत्यक्षमस्य प्रकटमपि तदाद्यङ्गषट्कं यथास्वम् ।
को ह्यस्मात् पञ्चरात्रेष्वपरिमितभिदास्तन्त्रसारप्रणेतु-
र्विद्याः पौराणिकानां बहुविधविशयच्छेत्तुरन्यः प्रवेद ॥ १६ ॥

हव्यं गृह्णाति सर्वक्रतुषु मखपतिर्योऽनुयज्ञेशमीशो
मन्त्राणां देवतानां प्रतिहृदयगतोऽप्यृत्विजां प्रेरकश्च ।

सोऽयं कर्मप्रणेता हरिगुरुविहितः कर्मणां सत्प्रयोग-
न्यायानां सूत्रजातं यदि च बुधजनैरर्थ्यते किं न कुर्यात् ॥ १७ ॥

रामक्रीडामनुविहरता पूर्वमापूर्णभक्त्या
तेन ज्ञाता न किमु विमलास्तत्कथाग्रन्थकोट्यः ।
सोऽयं रेजे कुरुषु विजयी सर्वतो भारताग्र्यो
जानीतेऽतः प्रविततमतिर्भारतार्थान् कृतार्थः ॥ १८ ॥

भाष्यन्ते ह्यपरिमिताः समस्तवेदेष्वेतेन प्रतिपदमप्रयत्नमर्थाः ।
एकैकं सुकरतरं तदेषु भाष्यं किं न स्यात्सुरवरसेवितेन तेन ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षस्य स्वहृदि विशदे सत्यकामस्य कामात्
साक्षात्कर्तुः खलु भगवतो भ्रूनिदेशाद्द्युदेशाः ।
प्राप्ता देवैः प्रतिपदमसौ नित्यमासेवितस्तै-
स्तेषां रूपस्थितिमपि बलं वेत्ति चित्रं किमेतत् ॥ २० ॥

गन्धर्वविद्यानिपुणस्य नित्यं गन्धर्ववर्यैरनुगीतकीर्तेः ।
कलाश्च शेषा हृदये गुरोर्नः करोल्लसत्कन्दुकवद्विभान्ति ॥ २१ ॥

एवं धर्मार्थदर्शी नृपनयकुशलो न्यायवित् सुप्रमाणैः
सर्वज्ञस्तत्त्वमार्यः क्षितितलमगमत् केवलं संप्रणेतुम् ।
यस्मिन् गुह्ये स्म देवा अपि मुनिपितृभिः प्राय आलोच्य नित्यं
निष्ठां नायान्ति भूयश्चिरतरभगवद्भक्तिभिः साधयन्ति ॥ २२ ॥

त्रेधाऽवतारमवनाय सतां बलित्थे-
त्याद्या श्रुतिर्भगवती गुरुमेनमाह ।
मुख्यानिलोऽतिबलवान् मतिरीशधेना
नेतेति पृक्ष इति मध्व इति क्रमेण ॥ २३ ॥

प्रणम्य सम्यक्प्रणतेष्टदं तं व्याख्यां करोम्यद्य यथावबोधम् ।
तस्याज्ञयैवानुगृहीतबुद्धिः सत्सूत्रभाष्यस्य कृतस्य तेन ॥ २४ ॥

आज्ञस्यैनैकमप्यर्थं लेशतो वक्तुमुत्सहे ।
सहस्रार्थस्य भाष्यस्य प्रसन्नाः सन्तु सद्गुणाः ॥ २५ ॥

अं. ज्ञानानन्दादिभिर्भक्तप्रबोधानन्दनादिभिः ।
गुणैरगण्यैः पूर्णाय नमो नारायणाय ते ॥

दुःखज्ञानादिरहिता सुखज्ञानादयो गुणाः ।
सदा यस्यापरिमिताः तं नतोऽस्मि गुरोर्गुरुम् ॥

देशे काले च सर्वस्मिन् सर्वावस्थासु सर्वतः ।
यः प्रियोऽभ्यधिको विष्णुर्गुरोस्तं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ ॥ छ ॥

प्रणमत पदपद्मं व्यासदेवस्य विष्णो-
र्विधिमुखविबुधश्रीमौलिसङ्क्रान्तरेणु ।
गुरुरयममितार्थं यत्प्रसादैकबन्धु-
र्व्यधित परमविद्याभाष्यमीशोत्तमांशः ॥ १ ॥

त्रिजगति विलसन्तः सन्ततध्वांतमन्त-
र्द्युमणय इव दूरद्दारयन्तः समन्तात् ।
निखिलनिगमभर्तुः सूत्रकर्तुः परेशः
पदकमलपरागाः पान्तु नः पावयन्तः ॥ २ ॥

यद्वाक्प्रसारपरमामृतपानतृप्ताः
सन्तः सदा सकलदुःखरुजोऽतितीर्य ।
नित्यानुभूतिमदपारसुखैकरूपाः
क्रीडन्ति तं परमकारुणिकं नताः स्मः ॥ ३ ॥

श्रीमन्महागुरुपदाम्बुजरेणुपुञ्जैः
मूर्ध्नाऽभिषेकमधिगम्य धृतानुभावः ।
तत्त्वे सुदुर्ग इह भष्यवरस्य टीका-
माज्ञाबलादकृषि लेशत एष तेषाम् ॥ ४ ॥

सद्युक्तिरत्नरुचिरामधिरुह्य भाष्य-
निःश्रेणिमुल्बणतमस्तरणैकहेतुम् ।
लब्ध्वाऽनुभाष्यमणिदण्डकरावलम्बं
भाष्यानुभाष्यमुखतत्कृतिरत्नदीपैः ॥ ५ ॥

प्राप्य प्रकाशितमहं परमाख्यविद्या-
प्रासादवर्यसदनस्य पदारविन्दम् ।
सम्प्रीतये भगवतः परमस्य भक्त्या
सत्तत्वदीपमिमत्र समर्पयामि ॥ ६ ॥

तत्त्वाशेषविशेषदीपकतमेष्वेतेषु दीपेष्वयं
तेभ्यः सम्भृत आत्मभातवपुषः स्यात् प्रीतयेऽप्यल्पकः ।
पूर्णानन्यभुगीश्वरः सुरगणैः सम्पद्भिराऽऽराधित-
स्तुष्येत् तुष्यति चाल्पयोपहृतया भक्त्या पयोविप्लुषा ॥ ७ ॥

निःश्रेणितां निलयतां मणिदीपतां च
दीपान्तरप्रभवकारणतां च याता ।
हस्तावलम्बपदतां च तदेवमेषा
कृत्स्ना कृतिर्गुणनिधेरिह भाष्यकर्तुः ॥ ८ ॥

सर्वानुवादमिह नाकरवं प्रतीकं
नाप्यग्रहीषमलसः प्रतिभाष्यमेषः ।

तस्यापि मेऽत्रभवतश्चरणाश्रितस्य
ह्याज्ञाकृतिः सुकृतिरस्तु गुरोः कृपालोः ॥ ९ ॥

नमस्तस्मै नमस्तस्मै समस्तस्वामिनेऽस्तु ते ।
नमस्तस्मै च यस्तस्मै नमस्कर्ता गुरुः सदा ॥ १० ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य टीकायां त्रिविक्रमार्यकृतौ तत्त्वदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

४. लिकुचशंकराचार्यकृता न्यायविवरणसंबंधदीपिका

आ. स्वभक्तमातसाब्ज(ज)न्मनिकरोन्मेषहेतवे ।
विद्यांशुभिन्नतमसे नमोऽस्तु व्यासभानवे ॥ १ ॥

भाष्यादिकं कृते येन करुणोद्भावितात्मना ।
सूत्रादेः पूर्णबोधाय तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २ ॥

संबंधो युक्तिमालाया भाष्याधिकरणैस्तु यः ।
हिताय मंदबुद्धीनामस्माभिः संप्रदश्यते ॥ ३ ॥

अं. मिथ्याज्ञानतमोभानुः विद्वज्जनशिखामणिः ।
गुणरत्नांबुधिर्देवोमनःकुमुदचंद्रमाः
सतां विज्ञानदानायावतीर्णो मारुतः स्वयम् ।
युक्त्यतरस्याप्युक्तेश्च विज्ञाययति स प्रभुः । ॥ १ ॥

नमो नमश्चिदानंद पूर्वपूर्णगुणात्मने ।
ब्रह्मादिभिः सदा ध्यानपादपद्माय विष्णवे ॥
नमोऽस्तु भाष्यकाराय तस्मै भगवते सदा ॥
आनंदतीर्थसन्नाम्ने सतामानंददायिने ॥ २ ॥

आनंदतीर्थभगवच्छिष्येणेयं कृता कृतिः ।
शंकरेण हरेः प्रीत्यै नाम्ना संबंधदीपिका ॥ ३ ॥

४. लिकुचशंकराचार्यकृता अनुव्याख्यानसंबंधदीपिका

आ. नत्वा श्रीविष्णुमानंदतीर्थं सर्वगुरूनपि ।
अनुव्याख्यानसंबंधदीपिकां प्रारभामहे ॥ १ ॥

अं. श्रीवासुदेव बहुबोधनिरोधहीनसत्तीर्थ-
कीर्तिविततान् परमान् गुरून् नः ।
....
.... पदांबुजमध्वभक्त्यै ॥ २ ॥

५. श्रीनारायणपंडिताचार्यकृता नयचंद्रिका

आ. विष्णुं सम्पूर्णविज्ञानपरमानन्दविग्रहम् ।
कमलाकान्तमत्यन्तमन्तर्बहिरुपास्महे ॥ १ ॥

श्रीमन्नारायणाख्यानं सज्ज्ञानानन्दलक्षणम् ।
वेदान्तवेदितौदार्यं मुख्यं ब्रह्म प्रतन्महे । ॥ २ ॥

येन गोवर्धनछद्मछत्रेणात्रायि गोव्रजः ।
कृष्णं तमतसीकृष्णं वन्दे सौन्दर्यवारिधिम् ॥ ३ ॥

नमो वेदान्तराद्धान्तसूक्तिरत्नाकरात्मने ।
श्रीमदानन्दतीर्थाख्यभगवद्दुग्धसिन्धवे ॥ ४ ॥

त्रिविक्रमार्यवर्णाणां गुरूणां पादरेणवः ।
दिशन्तु शश्वदस्माकं शुद्धिं बुद्धेर्गिरामपि ॥ ५ ॥

तं पद्मनाभतीर्थाब्धिं पद्मनाभप्रियं भजे ।
सन्न्यायरत्नावल्याख्याद्यतो मध्वेन्दुबृंहितात् ॥ ६ ॥

अनुव्याख्यासुधाम्बोधौ गम्भीरे विहरन्ति ये ।
तेषां परहंसानां पद्मच्छायामुपास्महे ॥ ७ ॥

सन्न्यायरत्नावलयः सन्न्यायामृतबिन्दवः ।
श्रीमत्तत्त्वप्रदीपाश्च सन्तु नः शरणप्रदाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गुरूणां कारुण्यकल्पवृक्षसमाश्रयात् ।
अभिप्रायोऽनुभाष्यस्य यावद्बोधमनूद्यते ॥ ९ ॥

अं. मृत्या जात्याभिवृद्ध्या व्ययपरिमनव्याधिभीदुःखशोकै-
र्लोभक्रोधप्रमोहभ्रमतमविषयैः कौतुकेष्वप्रमोदैः ।
लज्जापित्तापिपासाक्षुदभिभवजरापारतन्त्र्यादिभिर्वा
दोषैरन्यैरशेषैरपि रहित सदा नौमि नारायण त्वाम् ॥ १ ॥

ऐश्वर्याद्यैस्तु षड्भिः सकलजगदभिस्रष्टृताद्यष्टरूपै-
र्भूमस्वामित्वसौख्यैः सततचितिमनौदार्यगाम्भीर्यधैर्यैः ।
स्वातन्त्र्याद्यैश्च सर्वैरमितगुणगणैः सर्वदा सर्वदेशे
सर्वोत्कृष्टैरभिन्नैर्निभृतनिजतनुं नौमि विष्णो भवन्तम् ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मप्राणवाण्यो गतिगरुडमृडैर्वारुणीपत्रिपत्नी
रुद्राणीन्द्रेन्द्रपत्नीस्तरणिवरुणवन्ह्यादिदेवर्षिमर्त्यैः ।
वेदान्ताद्यग्र्यविद्याश्रुतिमतिवचनध्यानपूजावितानै-
र्वन्द्यं भक्त्या भवन्तं प्रतिभवमनिशं पाहि मां नौमि विष्णो ॥ ३ ॥

आस्तम्भादाम्बुजोत्थात् सकलचिदचितो नाशिनो नात्र साराः-
किन्तैः सान्तैरनन्तस्त्वमधिकदयितः सर्वतः सर्वथा मे ।
हे स्वामिन् विश्वरूपेत्यतनुतनुतं श्रीमदानन्दतीर्थ-
त्रैलोक्याचार्यदेवैर्भुवनगुरुतमैर्नौमि नारायण त्वाम् ॥ ४ ॥

समर्पयामो नयचन्द्रिकामिमां
परात्मने चन्द्रघंटामिवामलाम् ।
कृष्णार्पिताकृष्णजुषां महात्मनां
लभेत हीयं मुखवासविभ्रमम् ॥ ५ ॥

सच्छेतः कुमुदं नयेद्विकचतां सान्द्रं तमो ध्वंसये-
द्विष्णोरुन्नमयेद्दयाजलनिधिं विष्णोः पदं दर्शयेत् ।
श्रीमद्गुर्वनुकम्पयैव शरदा स्वच्छद्विजप्रेष्ठया
भातेयं नयचंद्रिका श्रितवती पूर्णानुभाष्योडुपम् ॥ ६ ॥

सच्छेमुषीकुमुदिनीं परितापहन्त्रीं
न्यायामृताब्धिमणिसागरबन्धुभूताम् ।
पूर्णानुभाष्यशशिमण्डलमण्डनाङ्गां
ग्रन्थे बबन्ध विजये नयचन्द्रिकां खे ॥ ७ ॥

६. त्रैविक्रमार्यदासकृता आनंदमाला (अणुभाष्यटीका)

स्वानन्दसंविन्मय मङ्गलाङ्गं निर्दोषमात्मानमनन्यरूपम् ।
ब्रह्मैकवेद्यं सकलोरुशक्तिं विष्णुं स्मरामः सततं रमेशम् ॥ १ ॥

स्वानंदतीर्थार्यसदागमान्तविद्यामहाचार्यतमान् मुनीन्द्रान् ।
निरस्तदुस्यर्कदुरागमौघान् वन्दे मुहुर्व्यासपदाश्रयांश्च ॥ २ ॥

अशेषवेदान्तकृतान्तसारव्याख्याविहारान् हरिभक्तिसिन्धून् ।
त्रिविक्रमार्यान् परमान् गुरून् मे नारायणार्यांश्च गुरून् नमामि ॥३॥

स्वानन्दतीर्थः परतत्त्वसूत्रभाष्यानुभाष्ये बहुविस्तृतार्थे ।
कुर्वंश्च तत्संग्रहमाबभाषे स्वल्पाक्षरैः स्वल्पमतेर्ग्रहार्थम् ॥ ४ ॥

अनन्तमुख्यार्थमनन्तमध्वगुरूत्तमाचार्यवरप्रसादात् ।
अत्यल्पधीस्तं विवृणोमि शक्त्या तत्पादसंसेवननित्यसिद्धयै ॥ ५ ॥

अं. यस्य त्रिरूपाण्युदितानि वायोर्वेदे बलज्ञानवतो बळादौ ।
दशप्रमत्याख्यतृतीयरूपी संक्षेपभाष्यं कृतवान् रमेशे ॥ १ ॥

सम्प्रीयतां तेन कृतेन सोऽयं रमापतिर्मे परमेष्टदेवः ।
विरिञ्चिवाणीविपवासवानां परात्पराणमपि यः परात्मा ॥ २ ॥

अज्ञानदुःखप्रमुखैः समस्तैर्दोषैर्विहीनाय गुणार्णवाय ।
विरिञ्चिशर्वेन्द्रमुखैरपीड्य नमो नमः श्रीरमणाय तुभ्यम् ॥ ३ ॥

सत्सौख्यविज्ञानपुरोगपूर्णगुणैकदेहाय पुमर्थदोग्ध्रे ।
अशेषवन्द्याय विशेषतो मे व्यासाय देवाय नमो नमस्ते ॥ ४ ॥

आपादतलमस्तिष्कं(कात्) निभृतानन्दचिद्घनः ।
नारायणो रमानाथो रमतां मे मनोरथे ॥ ५ ॥

नन्दयन् मन्दहासेन सुन्दरीमिन्दिरां हरिः ।
आमन्दा(मिता)नन्दनिष्यन्दी रमतां मे मनोगृहे ॥ ६ ॥

दोर्दण्डख(ण्डिता)रातिः पालयन् भुवनत्रयम् ।
आनन्द ....रे ॥ ७ ॥

ज्ञानिभिर्हृदयाम्भोजे निर्मले रत्नविष्टरे।
दृष्टं निविष्टं मुख्येष्टं सन्दिदृक्षे रमेश्वरम् ॥ ८ ॥

नन्तारोऽनन्तगरुडब्रह्मरुद्रपुरोगमाः ।
यस्यामुं (नुगाः स्युस्तं) सततं देवं शुश्रूषेऽहं रमावरम् ॥ ९ ॥

सत्सूत्रनिकरार्थो यः सर्ववेदार्थबृंहितः ।
तं सद्भिः प्रोदितं सन्तं प्रविविक्षे रमापतिम् ॥ १० ॥

येनायं सकलोऽप्यर्थो भाषितोऽप्यनुभाषितः ।
प्रोदितश्चापि तं मध्वं प्राणेशं प्रणमाम्यहम् ॥ ११ ॥

विष्णोः प्रसादैकबलात् सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ।
यश्चकार नमस्तस्मै पूर्णप्रज्ञाय नित्यशः ॥ १२ ॥

यत्प्रसादप्रसारेण दारुयोषेव मे मतिः ।
तट्टीकां रचयामास लेशेनापि सुदुष्करम् ॥ १३ ॥

इमामानन्दमालाख्यां स्वरूपानन्दमालिने ।
दीपमालामिवात्यल्पां जगद्दीपांशुमालिने ॥ १४ ॥

सुरैः सम्पद्भिरर्च्याय मानुषैरम्बुविप्लुषा ।
समर्पयामः पूर्णाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १५ ॥

आ मेरोराण्डभाण्डात् सुरवरनिकरास्थानसंस्थानमान्यात्
अन्यान्यानेकविद्वत्प्रवरशतशती(शरत्)कीर्तिकर्पूरपूरात् ।
आ ग्रन्थादार्द्धवर्णाद् रथचरणधरार्थाद् विशेषैः समर्थात्
क्वासौ वादिन्द्रसिंहः पटुतम उत यः खण्डयेन्मध्वशास्त्रम् ॥ १६ ॥

आ देवादा च मर्त्याद् बहुदिवसमणेः ....प्रभायां
को वा वादीन्द्रसिंहः कविकुलतिलकः कोऽथवा मध्वशास्त्रे ।
जल्पे जाज्वल्यमानो....................पक्षपाती
जिज्ञासुर्ज्ञानसारं सकलमनु पिबेन्मानुषो वा लयब्धिम् ॥ १७ ॥

आऽब्जोत्थादा प्रधानात् सकलचिदचितो भाविताः सत्पदार्थाः
क्षुद्रार्थं वै दिशेयुः परपुरुषवशा ह्यातृणादा करीषात् ।
सर्वेषां योग्यसृष्टिस्थितिलयनियमाज्ञानदृग्बन्धमोक्षं
कुर्यादेकः स्वतन्त्रो हरिरिति सुमते(ः) तच्च शास्त्रं प्रमाणम् ॥ १८ ॥

सत्यं सत्यं तदित्थं शपथशतयुतं वच्मि हस्तावुदस्तौ
अस्तव्यस्तोक्तिरास्तां शृणुत शृणुत हे मानवा माऽवमान्य(ः) ।
स्वामी सर्वस्य विष्णुः क्वचन च सदृशो नाधिकस्तस्य हि स्यात्
सत्ये(त्यं) भातीति सत्यं श्रुतिपतिलिखिता वैजयन्ती जयन्ती ॥ १९ ॥

वन्दे विष्णुं सुरेशं स्वजनपरिवृतं तांश्च वन्दे क्रमेण
श्रीभूरूपां तदिष्टामथ विधिपवनौ तत्प्रिये वाग्धुदेव्यौ ।
पक्षीशाहीशरुद्रांस्तदुदितदयिता याः सुपर्ण्यादिसञ्ज्ञाः
शक्रादीन् काममुख्यानपि सकलसुरान् तद्गुरून् मद्गुरूंश्च ॥ २० ॥

नमस्ते श्रीशास्तु प्रियतम समस्तादपि सदा
नमस्ते प्राणेश प्रणतसुरसङ्घेष्ट शुभद ।
नमस्तद्दासा वः परमगुरवस्तत्त्वमतिदा
नमस्तद्दासा(सेभ्यः) वः पुनरिति गुरुभ्यो मुहुरपि ॥ २१ ॥

4. (प्रमुख) टिप्पणीग्रंथाः

१. श्रीमद्व्यासतीर्थविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका

अस्पृष्टदोषगन्धाय कल्याणगुणसिन्धवे ।
नमो नमो भक्तमुक्तिदायिने शेषशायिने ॥ १ ॥

शमयन् भवसन्तापं रमयन् साधुचातकान् ।
कृष्णमेघः कृपादृष्टिवृष्ट्या पुष्णातु मामपि ॥ २ ॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यपादपङ्कजरेणवः ।
पवित्रयन्तु मां नित्यं पापपाटनपण्डिताः ॥ ३ ॥

शारदावासवदनशारदाम्बुरुहान् मुहुः ।
पद्मनाभमुनीन् वन्दे सर्वशास्त्रविशारदान् ॥ ४ ॥

मिथ्यासिद्धान्तदुर्ध्वान्तविध्वंसनविचक्षणः ।
जयतीर्थाख्यतरणिर्भासतां नो(मे) हृदम्बरे ॥ ५ ॥

कंसध्वंसिपदाम्भोजसंसक्तो हंसपुङ्गवः ।
ब्रह्मण्यगुरुराजाख्यो वर्ततां मम मानसे ॥ ६ ॥

पदवाक्यप्रमाणाब्धिविक्रीडनविशारदान् ।
लक्ष्मीनारायणमुनीन् वन्दे विद्यागुरून् मम ॥ ७ ॥

श्रीमद्भाष्यस्य टीका या जयतीर्थार्यनिर्मिता ।
गम्भीरा निर्मला चेमां व्याकरिष्ये यथामति ॥ ८ ॥

सूत्रे भाष्येऽनुभाष्ये च सन्न्यायविवृतौ तथा ।
टीकासु च यदस्पष्टं तच्च स्पष्टीकरिष्यते ॥ ९ ॥

प्रतिसूत्रं प्रकाश्येते घटनाघटने मया ।
स्वीयान्यपक्षयोः सम्यक् विदां कुर्वंतु सूरयः ॥ १० ॥

२. श्रीवादिराजतीर्थविरचिता (तत्त्वप्रकाशिका)गुर्वर्थदीपिका

आ. नत्वा नारायणं व्यासं हयास्यं मध्वमादरात् ।
वाणीं गुरूंश्च सकलान् कुर्वे गुर्वर्थदीपिकाम् ॥ १ ॥

अं. नमामि लक्ष्मीरमणं नमामि हयकंधरम् ।
नमामि वेदव्यासं च नमामि सुखसन्मुनिम् ॥ १ ॥
सूत्रे भाष्ये च टीकायां सूत्रोक्तश्रौतवाचि च ।
यथाशक्ति विमर्शेन प्रीयतां मे रमापतिः ॥ २ ॥
एवं गुरूणां सर्वेषां भावस्यैवं प्रकाशिका ।
वादिराजाख्ययतिना कृता गुर्वर्थदीपिका ॥ ३ ॥

३. श्रीवादिराजतीर्थविरचिता न्यायसुधागुर्वर्थदीपिका

आ. नारायणं हयग्रीवं व्यासं वायुं सरस्वतीम् ।
नत्वा तत्करुणासत्वाद्रमे न्यायसुधांबुधौ ॥ १ ॥
अं. इयं न्यायसुधांबोधेस्तथा भाष्यानुभाष्ययोः ।
अनुव्याख्यासंगृहीतन्यायानां विवृतिस्तथा ॥ १ ॥
गुर्वर्थदीपिका वादिराजाख्ययतिना कृता ।
आनंदतीर्थाख्यगुरोस्तथा व्यासस्य तद्गुरोः ॥ २ ॥
भारत्यास्तत्त्वदेवानां कृपया न स्वशक्तितः ।
गुणा ये त्वत्र दृश्यंते ते सर्वे तत्प्रसादतः ॥ ३ ॥
यदि संति क्वचिद्दोषास्ते मे मंदमतित्वतः ।
तदवद्यं दयाशीलैः क्षंतव्यं स्वजनप्रियैः ॥ ४ ॥
नमोऽस्तु वासुदेवाय व्यासदेवाय धीमते ।
असुदेवाय देवेभ्यो गुरुभ्यश्च नमो नमः ॥ ५ ॥

४. श्रीरघूत्तमतीर्थविरचित तत्त्वप्रकाशिकाभावबोधः

आ. प्रणम्य कल्याणगुणं रमेशमगाधबोधं जययोगिवर्यम् ।
गुरोर्गुरुं गुरुमार्यांश्च तत्त्वप्रकाशिकाभावमहं प्रवक्ष्ये ॥ १ ॥

अं. रघुवर्यगुरुप्रोक्तो भावो जयमुनेर्मया ।
लिखितो मंदबोधार्थं प्रीयतां श्रीपतिस्ततः ॥ १ ॥

५. श्रीरघूत्तमतीर्थकृता न्यायविरणभावबोधः

गुणादिसद्रत्नयुतं क्षयादिदोषोज्झितं वेदनदीभिराप्यम् ।
कृपापयस्कं हरिदुग्धवार्धिं श्रये स्वपादप्लवमुक्तगम्यम् ॥ १ ॥

सुशास्त्रप्रभया स्वस्य परेषां च प्रकाशकम् ।
भजतामिष्टदं व्यासचिन्तामणिमहं भजे ॥ २ ॥

वेदभेदविविधोरुसुशाखं बोधपूर्वकगुणाढ्यफलेतम् ।
आदरेण भजतां फलदं श्रीमोदतीर्थसुरभूरुहमीडे ॥ ३ ॥

सुगुणनरहरिश्रीमाधवाक्षोभ्यरूपान्
हरिभजननियुक्तान् शुद्धधर्मार्थकामान् ।
सुजननियमनार्थं यः प्रसाध्यापरोक्षं
स भवतु मम भूत्यै पद्मनाभाख्ययोगी ॥ ४ ॥

तारकूर्मधृतमध्वशुद्धगीर्भोगिवेष्टितसुसूत्रभूभृता ।
यो विमथ्य निगमोदधेः सुधामाप तं जयमुनीन्द्रमाभजे ॥ ५ ॥

मध्वोक्तिद्युनदीजयार्यशुभवाक्सूर्यात्मजासङ्गमे
व्याख्यास्नानमहो विधाय नृहरेः प्राप्य प्रसादं परम् ।
प्रापुर्ये कृतकृत्यतां गतमला विद्याधिराजादयो
योगीशाः कृपयन्तु ते जयमुनेर्भावस्य बोधाय मे ॥ ६ ॥

वेदव्याससरोवरे समुदिते वेदोरुनालस्थिते
मध्वोक्तिश्रिय आलये विकसिते गोभिर्जयेनस्य तु ।
सद्वाक्यादिसुपत्रपूर्वकयुते गुर्वांशुगादर्शिते
सूत्राब्जे रघुनाथमुन्यलिवरं वन्दे सुपक्षान्वितम् ॥ ७ ॥

श्रीमध्वशास्त्रं समुदीर्य मेऽस्मिन् विश्वासहेतोः समदर्शयद्यः ।
प्रदानसूत्रप्रतिपाद्यमादौ वन्दे गुरुं तं रघुवर्यसंज्ञम् ॥ ८ ॥

तत्त्वप्रकाशिकागूढं विचार्य गुरुणोदितम् ।
सन्न्यायविवृतेर्भावमुद्धरिष्ये यथामति ॥ ९ ॥

आद्याध्यायगते सार्धपूर्वपादद्वयेऽस्ति हि ।
पञ्जिका जयतीर्थीया तस्मात् त्यक्तं मयाऽत्र तत् ॥ १० ॥

अं. संपूर्णविज्ञानसुखादियुक्तो दोषोज्झितः सर्वसुमानमेयः ।
ब्रह्मादिसज्जीवगतिः परेशो नारायणः प्रीतियुतो मयि स्यात् ॥ १ ॥

तत्त्वप्रकाशिकासंस्थो मयाऽनुग्रहतो हरेः ।
सन्न्यायविवृतेर्भावो बालबोधार्थमुद्धृतः ॥ २ ॥

६. श्रीविद्याधीशतीर्थकृता वाक्यार्थचंद्रिका

आ. नित्यागण्यबलद्युतिप्रमितिसत्सौख्याग्र्यवीर्यातुलौ-
दार्यप्राभवधीरतामुखगुणव्रातात्मदिव्याकृतिम् ।
संतापादिसमस्तदोषविधुरं वेदैकवेद्यं जग-
ज्जन्मादिप्रदमिंदिरेश(ममलं)मनिशं नारायणं नौम्यहम् ॥ १ ॥

वेदांभोधिसमुद्धृतातिविलसत्सूत्रामृतांभोलसत्-
धारावर्षणतुष्टसद्धृदवनिज्ञानांकुराधायकम् ।
संसारातपनाशनं सुरमनःसच्चातकानंददं
वेदव्यासविचित्रमेघमनिशं मच्छ्रेयसे संश्रये ॥ २ ॥

यद्वाग्विस्तररश्मिभिर्जगदिदं सन्मार्गमालंबितं
सत्सिद्धांतवरारविंदनिवहा विस्तारमासादिताः ।
दुःसिद्धांतमहांधकारनिकरा देशांतमुल्लंघिताः
सोऽयं मध्वदिवाकरो भवतु सज्ज्ञानप्रकाशाय मे ॥ ३ ॥

सत्सूत्रान्वितमध्वभाष्यविलसद्गांडीवसंयोजितैः
सन्मानेषुभिरर्दयन् कुसमयप्रत्यर्थिदुःस्यंदनान् ।
श्रीकृष्णेरितवेदवाजिनियतश्रीमध्वशास्त्रोल्लसत्-
दिव्यस्यंदनसंस्थितो जयमुनीशाख्यार्जुनः स्यान्मुदे ॥ ४ ॥

सच्छास्त्रामलभावबोधकिरणैः संवर्धयन् मध्वसत्-
सिद्धांताब्धिमनंतशिष्यकुमुदव्रातं विकासं नयन् ।
उद्भूतो रघुवर्यतीर्थजलधेस्तापत्रयं त्रासयन्
यस्तं नौमि रघूत्तमाख्यशशिनं श्रीविष्णुपादाश्रयम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्रामगिरींद्रपादनिरतं विद्रावयंतं दिशो
दुर्वादींद्रमहामृगान् निगमसद्व्याख्यालसन्नादतः ।
दुःशास्त्रेभकुतर्ककुंभदलनप्रौढात्मविद्यानखं
वेदव्यासमृगेंद्रराजमधिकं वंदेऽनिशं मद्गुरुम् ॥ ६ ॥

वेदांताब्धिममंदबोधगिरिणा सद्ब्रह्मसूत्राहिना
दुस्तर्केतरदानवामरगणैः सम्मथ्य यो लब्धवान् ।
सन्न्यायामृतचंद्रिके युधि तथा तर्केऽकरोत् तांडवं
सोऽयं व्यासमुनींद्रपूज्यचरणो नित्यं भवेन्मे मुदे ॥ ७ ॥

अनुव्याख्याब्धियुङ्न्यायसुधागाधसुरापगाम् ।
गुरूणां दयया शुद्ध्यै धियः सेवितुमुत्सहे ॥ ८ ॥

अं. मध्वशास्त्रार्थजलधावामग्नो जगृहे रसम् ।
तद्वृष्ट्याऽतोषयत् प्राज्ञान् गुरुमेघं तमाश्रये ॥ १ ॥

मया विरचिता न्यायसुधावाक्यार्थचंद्रिका ।
अनया भावि यत्पुण्यं तदाप्नोतु गुरुर्मम ॥ २ ॥

७. श्रीराघवेंद्रतीर्थकृत तत्त्वप्रकाशिकाभावदीपः

आ. I लक्ष्मीनारायणं नत्वा पूर्णबोधान् गुरूनपि ।
तत्त्वप्रकाशिकाभावदीपं कुर्यां यथामति ॥ १ ॥

तत्त्वप्रकाशिकाकूतं चंद्रिकातः प्रकाशितम् ।
अपि मंदकृते सर्वविषया च कृतिर्मम ॥ २ ॥

नूतनैरुदिता(रूहिता) ये तु दोषास्तेषामलभ्रताम् ।
संप्रदर्शयितुं चातः प्रसन्नाः संतु सज्जनाः ॥ ३ ॥

टीकागांभीर्यमाहात्म्यं मर्शं मर्शं पुरो मनः ।
नैति तद्विस्तरभयात् करोत्यग्रेसरं मतिः ॥

अं. II यत्पादपद्मे संस्मृत्य लोकोऽवद्यानवद्यति ।
तं वंदे परमात्मानं(नंदं) इंदिरामंदिरोरसम् ॥ १ ॥

III अत्यादरेण यत्पादौ त्यक्तेतरसुखस्पृहाः ।
प्राज्ञा उपासते नित्यं तमुपासे श्रियःपतिम् ॥ १ ॥

यं विजिज्ञास्य विद्वांसो निर्मुक्ताः क्लेशबंधनात् ।
लभंते परमानंदं तं वंदे श्रीनिकेतनम् ॥ २ ॥

IV सर्वेंद्रियप्रेरकेण श्रीप्राणपतिनेरितः ।
यदवोचमहं तेन प्रीणातु करुणाकरः ॥ १ ॥

८. श्रीराघवेंद्रतीर्थकृत न्यायसुधापरिमळम्

आ. I पूर्णागण्यगुणोदारमूर्तये पुण्यकीर्तये ।
नमः श्रीपतये भक्तदत्तस्वानंदमूर्तये ॥ १ ॥

पूर्णागण्यगुणोदारनित्यसुंदरमूर्तये ।
श्रीब्रह्मवींद्रपूर्वेड्यकीर्तिने ब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥

विश्वं यस्य वशे सर्वमनिशं शंकरादिकम् ।
तस्य वायोस्तृतीयांशमाश्रये शमवाप्तये ॥ ३ ॥

सत्पद्मबंधवो यस्य गावो विश्वतमोनुदः ।
स स्यात् तत्त्वप्रकाशाय जयतीर्थरविर्मम ॥ ४ ॥

पद्वाक्यप्रमाणज्ञो दुर्मतध्वांतभास्करः ।
व्यासतीर्थमुनींद्रो मे भूयात् ज्ञानसमृद्धये ॥ ५ ॥

अस्मद्देशिकपादानां प्रणम्य चरणांबुजम् ।
श्रीमन्न्यायसुधावाक्यव्याख्यां कुर्यां यथामति ॥ ६ ॥

प्रतिवाक्यं प्रतिपदमनेकाकूतकार्भिता ।
प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रंथाल्पत्वाय नोच्यते ॥

II भवापदो विनश्यंति यत्पादस्मृतिमात्रतः ।
तं वंदे कुमतध्वांतभास्करं नृहरिं सदा ॥ १ ॥

III आराधितः साधनैर्यो मुक्तिं दद्याच्चतुर्विधाम् ।
तं वंदे कमलानाथमभीष्टावाप्ति(प्त्यै)सिद्धये (हरिम्) ॥ १ ॥

अं. IV सर्वेंद्रियप्रेरकेण श्रीप्राणपतिनेरितः ।
यदवोचमहं तेन प्रीणातु(यतां) कमलालयः ॥ १ ॥

ये तु न्यायसुधापानकामुका रसिका बुधाः ।
आघ्रायेमं परिमळं सेवंतां ते सुधामिमाम् ॥ २ ॥

ज्ञानब्धिरप्यवादीत् स्खलत्वं स्वात्मनस्तदा ।
मादृशानां स्खलत्वं किं वाच्यं क्षाम्यंतु तद् बुधाः ॥ ३ ॥

९. श्रीराघवेंद्रतीर्थकृता (अणुभाष्यटीका) तत्त्वमंजरी

आ. समस्तगुणसंपूर्णं सर्वदोषविवर्जितम् ।
लक्ष्मीनारायणं वंदे भक्ताभीष्टफलप्रदम् ॥ १ ॥

संसारक्लेशसंभ्रांतसज्जनावनतत्पराः ।
दयालवो महांतस्तान् गुरून् नत्वा गिरं भजे ॥ २ ॥

ग्रंथोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् ।
इत्युक्तिसाम्यात् संक्षेपभाष्यं चात्यर्थविस्तरम् ॥ ३ ॥

अनंतोऽर्थः प्रकटितस्त्वयाऽणौ भाष्यसंग्रहे ।
इत्याहुः श्रीमदानंदतीर्थार्यौपसदा अपि ॥ ४ ॥

अतोऽनेकार्थयुक्तस्य नैतद्भाष्यस्य विस्तृतौ ।
शक्तोऽस्म्यथापि लेशेन व्याख्यां कुर्यां यथामति ॥ ५ ॥

सूत्रार्थं हृदि कृत्वैव भाष्यार्थं संप्रकाशये ।
अविक्षेपेण बोधार्थं बुध्यंतां तद्विवेकिनः ॥ ६ ॥

अं. पूर्णचित्सुखदेहाय दोषदूराय विष्णवे ।
नमः श्रीप्राणनाथाय भक्तमुक्तिप्रदायिने ॥ १ ॥

सुधींद्रगुरुशिष्येण राघवेंद्रेण भिक्षुणा ।
कृतायां तत्त्वमंजर्यामंतिमोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

संक्षेपभाष्यविवृतिर्या कृता तत्त्वमंजरी ।
तया दयालुर्लक्ष्मीशः प्रीयतां मध्ववल्लभः ॥ ३ ॥

१०. श्रीराघवेंद्रतीर्थकृता तंत्रदीपिका (ब्रह्मसूत्रार्थसंग्रहः)

आ. प्रणम्य गुणसंपूर्णं दोषातीतं रमापतिम् ।
पूर्णबोधान् गुरूनन्यान् कुर्मः सूत्रार्थसंग्रहम् ॥ १ ॥

गुरुपादकृतोऽप्यस्ति संग्रहो हृदयंगमः ।
प्रस्थानभेदप्रोक्तार्थसंग्रहोऽथाप्ययं मम ॥ २ ॥

अं. कल्याणगुणपूर्णाय दोषदूराय विष्णवे ।
नमः श्रीप्राणनाथाय भक्ताभीष्टप्रदायिने ॥ ३ ॥

अं. सुधींद्रगुरुपादानां शिष्येण श्रीशतुष्टये ।
राघवेंद्रेण यतिना कृतेयं तंत्रदीपिका ॥ ४ ॥

११. श्रीराघवेंद्रतीर्थकृता न्यायमुक्तावलिः (ब्रह्मसूत्राधिकरणसंग्रहः)

आ. प्रणम्य रमणं लक्ष्म्याः पूर्णबोधगुरूनपि ।
न्यायमुक्तावलिं कुर्मो विदुषां कण्ठभूषणम् ॥ १ ॥

अं. कल्याणगुणपूर्णाय दोषदूराय विष्णवे ।
नमः श्रीप्राणनाथाय भक्ताभीष्टप्रदायिने ॥ १ ॥

१२. श्रीराघवेंद्रतीर्थकृत तात्पर्यचंद्रिकाप्रकाशः

आ. समस्तगुणसंपूर्णं सर्वदोषविवर्जितम् ।
ज्ञानिप्रियतमं वंदे मुक्तिदं कमलापतिम् ॥ १ ॥

शर्वादिसर्वगीर्वाणनिर्वाणगतिहेतवः ।
पूर्णप्रज्ञपदांभोजपांसवः पांतु नः सदा ॥ २ ॥

विधूतदुर्मतध्वांतो विशदीकृतपद्धतिः ।
यः सज्जनानुज्जहार जयतीर्थरविं भजे ॥ ३ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञान् संप्रदायार्थकोविदान् ।
व्यासतीर्थमुनीन् सेवे दुर्वादिफणिपक्षिपान् ॥ ४ ॥

अस्मद्देशिकपादानां प्रणम्य चरणांबुजम् ।
तात्पर्यचंद्रिकाव्याख्यां विधास्यामि यथामति ॥ ५ ॥

अं. निर्दोषगुणपूर्णेन श्रीप्राणपतिनेरितः ।
यदवोचमहं तेन प्रीणातु पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥

१३. श्रीसत्यव्रततीर्थीया न्यायसुधाटिप्पणी

आ. वेदव्यासं मूलरामं नत्वा दिग्विजयं तथा ।
गुरूनपि सुधावाक्यव्याख्यां कुर्मो यथामति ॥

१४. यदुपत्याचार्यकृता न्यायसुधाटिप्पणी

आ. सुखमुखगुणबिंबः साधुमार्गा(वादा)वलंबः
सुमतिजलजमोदो दू(भू)षितान्यप्रमोदः ।
भुवनविततमोहध्वांतविध्वंसकेहो
दिशतु दृशमभीष्टां व्याससूर्यः स्वनिष्ठाम् ॥ २ ॥

पूर्णप्रज्ञजयार्यपूर्वकगुरुनानम्य विद्याप्रदान्
वेदेशाभिधयोगिनोऽपि कृपया तेषां सुधाटिप्पणीम् ।
बालानां तनुते मितां यदुपतिर्बोधाय धीशुद्धये
स्वस्यापि प्रविचिंत्य सद्गुरुमुखात् सम्यक् श्रुतार्थान् मुहुः ॥ २ ॥

न पांडित्याभिमानेन नापि मत्सरतः क्वचित् ।
यत्नोऽयं किंतु धीवाचोविशुद्धयै मम नान्यथा ॥ ३ ॥

अं. अपारागाधश्रीजयमुनिकृतग्रंथयहृदयप्रपंचे
मे यत्नो यदपि परिहासैकफलकः ।
तथापि श्रीव्यास साल्पमतिकृपादृष्टिबलतः
कृतो यत् तेन स्यात् सकलसुजनाह्लादजनकः ॥ १ ॥

वेदेशयोगिवरमानसनीरजस्थ-
श्रीमध्वहृत्कमलवासिरमानिवासः ।
व्यासोऽस्त्वनेन जयतीर्थमुनींद्रवाक्य-
गूढाशयप्रकटनेन सदा विभूत्यै ॥ २ ॥

१५. श्रीनिवासतीर्थीया न्यायसुधाटिप्पणी

आ. वेदव्यासं गुणावासं पूर्णबोधान् मुनीनपि ।
वंदेऽहं जयतीर्थार्यान् तथा वेदेशयोगिनः ॥ १ ॥

वेदेशमुनिसत्पादसेवासंप्राप्तवैभवान् ।
यादवार्यान् न्यायसुधाटीकाकारानहं भजे ॥ २ ॥
तत्पादाराधकश्रीनिवासेन तदनुग्रहात् ।
टीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवृतिः क्रियते मया ॥ ३ ॥

अं. यादवाचार्यहृत्स्थश्रीमध्याचार्यहृदब्जगः ।
आनन्दादिगुणोद्रिक्तः प्रीयतां बादरायणः ॥ १ ॥
वेदेशमुनिसत्पादसेवासंप्राप्तवैभवान् ।
यादवार्यान् वरसुधाटीकाकारान् वयं नुमः ॥ २ ॥
श्रीमन्न्यायसुधाटीका यादवाचार्यनिर्मिता ।
तत्राधृतानि वाक्यानि तान्यत्र विवृतान्यलम् ॥ ३ ॥

१६. श्रीसत्यनाथतीर्थविरचिता अभिनवचंद्रिका (त.प्र टि.)

आ. सच्चिदानंददेहाय नमः शेषांगशायिने ।
आत्मने वेदवेद्याय मुक्तगम्याय विष्णवे ॥ १ ॥

अं. सद्यो मोक्षं सतां रामचंद्राभिनवचंद्रिका ।
हस्तप्राप्तमिवातेने चतुर्थाध्यायसंगता ॥ १ ॥

१७. श्रीरघुनाथतीर्थकृत शेषतात्पर्यचंद्रिका

आ. सत्यासक्तं मदिष्टं निखिलनिजजनव्रातरक्षैकदीक्षं
भूत्या युक्तं विशुद्धं विमतखलजनव्रातनिर्घातरूक्षम् ।
मत्या धृत्या च शान्त्या द्विजपतिकुलजं वेदविद्याप्तपक्षं
भक्त्या वन्दे त्रिरूपं हरिमनिशमहं मोक्षदानैकदक्षम् ॥ १ ॥
नानाभवगतिश्रान्तभक्तोपासकचिद्गृहम् ।
कृष्णं चेतोऽभिरामं मे वेदेशं प्रणमाम्यहम् ॥ २ ॥

सर्वज्ञाद्या गुरुवरा दुर्वादिजनदुर्धराः ।
अर्वाचीने मयि परं कुर्वन्त्वेते दयाङ्कुरम् ॥ ३ ॥

१८. श्रीजगन्नाथतीर्थविरचिता सूत्रदीपिका

आ. कृष्णं रामं नारसिंहं व्यासं नत्वा गुरूनपि ।
जगन्नाथाख्ययतिना क्रियते सूत्रदीपिका । ॥ १ ॥

अं. मन्मानसांबुजस्थेन हरिणा चेक्षयांऽजसा ।
भूतिदायिकया कृष्णः प्रीयतां कमलालयः ॥ ॥ १ ॥

१९. श्रीजगन्नाथयतिविरचिता भाष्यदीपिका

जिज्ञास्यं जन्मरक्षालयनियतिमतिप्रत्यगज्ञानबन्ध-
श्रेयोदं शास्त्रगम्यं श्रुतिगतवचनैर्मुख्यवृत्त्याऽभिधेयम् ।
भैष्मीसत्यासमेतं बहुगुणवपुषं भीतिपूर्वारदूरं
भक्तिश्रुत्यादिचिन्त्यं भजनपरगतिं भावये वेणुकृष्णम् ॥ १ ॥

आम्रस्तम्भात् समागत्य ताम्रतुण्डान् निहत्य यः ।
नम्रं नौमि जगन्नाथं कम्रोपात्तं नृकेसरी ॥ २ ॥

अनधीत्य महाभाष्यं यस्य व्याकृष्यनुग्रहात् ।
तमुपासे नृसिंहार्कं प्रत्यूहतिमिरापहम् ॥ ३ ॥

पूर्णबोधगुरून् वन्दे जयार्यान् व्यासदेशिकान्
रामचंद्रगुरूनार्यान् लक्ष्मीकान्तगुरूनपि । ॥ ४ ॥

येनायं निरणायि मध्वगुरुसद्भाष्यप्रकाशाशयः
प्राखण्डि प्रतिवादिदर्शनगणः प्राबन्धि गुर्वर्णवः ।
शिष्येभ्यः समदायि वित्तमुभयं प्रालम्भि विद्यासनं
सोऽयं श्रीरघुनाथतीर्थगुरुराट् शुद्धिं विदध्यान्मतेः ॥ ५ ॥

जयार्यरचितां टीकामनुसृत्य यथामति ।
जगन्नाथाख्ययतिना क्रियते भाष्यदीपिका ॥ ६ ॥

क्वचिद्भाष्यविवृत्यैव टीकार्थोऽपि विविच्यते ।
तत्त्वप्रदीपतात्पर्यचंद्रिकाद्युक्तमार्गतः ॥ ७ ॥

अं. कुशाग्रबोधैर्जयतीर्थपादैः कृतामहं व्याकृषि सूत्रभाष्यम्।
टीकां तदार्थोरुवचोऽनुसृत्य ततोऽनुवक्तुर्न भवेन्ममागः ॥ १ ॥

मन्मानसांबुजस्थेन हरिणा कृतयांऽजसा ।
भाष्यदीपिकया कृष्णः प्रीयतां कमलाकरः ॥ २ ॥

२०. चषकः

आ. पर्यष्कारि तनुर्गुणौघमणिभिस्तत्सौषुमोत्कर्षतो
जंवानीतरतंत्रताद्यरतमः स्तोमः कदंबं विदाम् ।
स्वामोमोदि च येन विश्वजननस्थेमादिहेतुर्गिरां
सर्वस्वं मम तंतनीतु स शिवं श्रीशस्तुरंगास्यकः ॥ १ ॥

योऽश्रायि विधेंदिरया शुकेंदुना तंत्रादिरत्नैरपि भारतद्गुणा ।
सूत्रामृतेन श्रितकल्पपादपं तमद्य कानीनसुधानिधिं श्रये ॥ २ ॥

श्रीमन्न्यायसुधां भौमनिर्लिंपानां सुधित्सताम् ।
सौधं चषकमुद्दीप्तं मुदे कृष्णोऽभिधास्यति ॥ ५ ॥

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममंदिरो हयकंधरः
सुनंदनाच्छेवया मे भक्त्याऽलंकृतयाऽनया ॥ ६ ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्रवैभवम् ॥

॥ **श्रीकृष्णार्पणमस्तु** ॥

समर्पितं मया भवेत् सुमध्वनुत्तवाणिना ।
रमारमेशपादयोः प्रभञ्जनाभिधायुजा ॥